متنفرة عن حقيقة الدين مجبولة[۴۸] على حب الدنيا وشهواتها والجواهر الروحانی التی جعل علی فطرة الاسلام فی الانسان مودع بالقوة کالجوهر فی الجسد فلا یخرج الی الفعل الا بجهد جهید وسعی تام علی قانون الشریعة النبی صلعم وارشاده وبعده بارشاد ورثة علومه وهم العلماء الربانیون الراسخون فی العلم من المشائخ من اهل الله ومعرفته فیکون فی زمان کل واحد منهم الخلق العام مع دعوی فی اسلامهم ینکرون علی سیرهم علیهم[۴۹] فی الاغلب ویستعدون ترک طلب الدنیا والعزلة والانقطاع من الخلق والتبتل الی الله تعالی وطلب الحق تح الا من کتب الله قلبه بالایمان وایده بروح منه الصدق فی الطلب والارادة المنجذبة من ربه یحبهم ویحبونه وذالک فضل الله یؤتیه من یشاء ویغصون بانفسهم ان یخرجوا وان یمرقوا من الدین کما یمرق السهم من الرمی وان کانوا یصلون ویصومون ویزعمون انهم مسلمون لما فی صحیح مسلم* آیة المنافق ثلث وان صام وصلی وزعم انه مسلم اذا حدث کذب واذا أؤتمن خان واذا وعد اخلف نحم انهم مسلمون بالتقلید لا بالتحقیق الا من شرح الله صدره للاسلام فهو علی نور من ربه لان طبیعة البشر بشر فیشب اهل الحقیق من الانبیاء والمشائخ الی الکهانة والجنون والشعر.

ترجمہ:- تفسیر مجمع البحار میں مذکور آھی جنھن تفسیر جو الحقائق کان روایت نقل کیی تہ کلام ھن جا ھی ڈاھن اشارو تفکری تہ بیشک انسان جی طبیعت دین جی حقیقت کان نفرت کندڑ آھی جا دنیا ۽ انجی خواھشات جی محبت ۾ خلقیل آھی ۽ روحانی جوھر اھی آھن جیکی اسلام جی فطرت تی انسان ۾ پیدا کیا ویا آھن جو قوت سان اصل جوھر وانگر پاڻھی جی جسم ۾ امانت رکیل آھن، پوءِ جنھن

---

[۴۸] علیہ مجبولۃ:- جَبَلَۃٌ - جِبِلَّۃٌ:- خلقت - فطرت - جَبَلَ - جَبْلاً:- پیدا کرڻ - گھڑڻ - صورت ناھڻ، (القاموس الفرید ص۸۳) [۴۹] علیھم سائر - سَیْرًا - سَیْرَۃٌ:- طریقہ عمل اختیار کرڻ، (القاموس الفرید ص۳۲۶)

* مسلم شریف ص ۱۶۰ ج ۱ یہ ھی ۽ حدیث موجود آھی پر ھی لفظ نہ آھن وان صام وصلی وزعم انہ مسلم اشارت خالد احسان بشیر ۱۲ الصور

ٻ پاڻ کي ڏاڍو نڪرندو آهي ۽ تمام ڪوشش ۽ پوري سعي سان نڪرندو آهي. ۽ نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جي شريعت جي قائل ٿي ۽ پاڻ سگورن ۾ جي ارشادات کي ملحوظ رکندو آهي. ۽ حضور ڪريم ۾ جن جي وصال کان پوءِ علم جي وارث جي ارشادات کي ملحوظ رکندو آهي. ۽ علم جا وارث اهي علماء رباني آهن جيڪي علم ۾ مضبوط ۽ پڪا آهن. يعني مشائخ، اهل الله ۽ الله جي معرفت وارا آهن. الڏن الله وارن مان هر هڪ جي دور ۾ عام ماڻهو ڏسندا آهن جيڪي پنهنجي اسلام جي دعوي ڪندا آهن پر وري الڏن مشائخن، نبين ۽ اهل الله جي طريقي عمل اختيار ڪرڻ کان اڪثر اهي انڪار ڪندا آهن ۽ دنيا جي طلب کي ترڪ ڪرڻ ۽ انکان جدا ٿيڻ جون تياريون ڪندا آهن ۽ الله ۽ جي مخلوق کان قطع تعلقات ڪرڻ، الله تعالي ۽ کان دوري اختيار ڪرڻ ۽ حق جي طلب کان دور رهڻ جون تياريون ڪندا آهن، سواءِ الڏن ماڻهن جي جن جي دين ۾ الله تعالي ۽ ايمان کي مضبوط ڪري ڇڏيو آهي ۽ کين پنهنجي روح انور سان قوت ڏني اٿس.

طلب ۽ پڪي ارادي ۾ سچو اهو ماڻهو آهي جنهن الله وارن جي محبت جو بيج پوکيو ۽ الله وارن سان محبت ڪن تا اها الله تعالي ۽ جي مهرباني آهي جنهن کي ويٽس ٿڏن کي عطا ڪريٿو ۽ پنهنجن نفسن کي الله ۽ جي راهه ۾ نڪرڻ تخصيص ٿا ڪن ۽ دين کان ٻيڙي سان نڪري گمراهه ٿائين. جيڏن ٻيڙ پنهنجي ڪان مان ٻيڙي سان نڪرندو آهي جيڏيڪ هو نماز پڙهندو آهي ۽ روزا به رکندا آهن ۽ ائين پائيندا آهن ته اهي مسلمان آهن. جڏهن ته صحيح مسلم شريف ۾ منڪور آهي ته منافقن جون نشانيون آهن، جيڏيڪ هو صائم الدهر ۽ قائم الليل آهي ۽ ائين پائي ٿي ڪ ته هو مسلمان آهي ر حقيقت ۾ هو مسلمان نه آهي، ٽي علامتون هي آهن. ۽ جڏهن گهائيندو آهي ته ڪوڙ گهائيندو

آهي (۲) ۽ جڏهن وٽس امانت رکي ويندي آهي تہ ان ۾ خيانت ڪندو آهي.

(۳) ۽ جڏهن ڪنهن ڳالهہ جو واعدو ڪندو آهي تہ ڦري ويندو آهي.

ها اهي ماڻهو تقليد جي اعتبار سان مسلمان آهن پر حقيقت جي لحاظ سان هو مسلمان نہ آهن. سوءِ اهڙن ماڻهن جي جنهن سبب الله تعالىٰ اسلام روپي روشني ۽ ۾ آهن جاسنن پاڻهاڙي طرفان آهي. يعني هو تقليد جي اعتبار سان مسلمان آهن پر حقيقت ۾ هو سڀاڻي ڳاڙهي آهن جو تہ سڀاڻي طبيعت انساني ئي آهي پوءِ هو حقيقت ۾ رڳو يعني بنيءِ مشائخن جي ڪاڻ ۽ جنهن رچرپائي ۽ شعر تي اهڙن منسوب ڪندا آهن. (اگر اهي ماڻهو حقيقت پسند ۽ صحيح مسلمان هجن تہ پنهنجن رهنمائن تي اهڙا الزام نہ لڳائين)

اَمْ تَاْمُرُهُمْ تُؤَدِيهِم اَحْلَامُهُمْ عقولهم بِهٰذَا تعريض بتهكم عليهم[۵۴]

وذلك ان علماء قريش كانوا يُوصَفُونَ بالاحلام والعقول فعاب الله تع عليهم بوجود التناقض فى عقولهم حيث تنشر لهم[۵۵] عقولهم معرفة الحق عن الباطل فان الكاهن يكون ذا فطنة ومهارة فى الفنون فى النظر والمجنون لم يكن له عقل به يُمَيِّزُ الصحيحَ عن الفاسد والشاعر يكون ذا كلامٍ موزونٍ مُخَيِّلٍ ولا يتأتى ذلك من اهل الجنون اَمْ هُمْ قَوْمٌ طَاغُوْنَ ۝ مجاوزون الحد.

ترجمہ:- "يا سندن عقل کين اهڙي ڳالهہ رکاهن - ساحر - شاعر ۽ مجنون پوڻ جي تعليم تہ ڏيئي رهيا آهن يا اهي شرير ماڻهو آهن."

اَمْ تَاْمُرُهُمْ احلامهم بِهٰذَا:- هن قول سان الله منڪرين کان روگرداني ڪئي ويئي آهي جيڪي انبياءِ ڪرام ع تي تهمت لڳائين ٿا. قريش جاوڏا ماڻهو ڏاهپ ۽ عقلمند هيا ۽ ويندا آهن الله تعالىٰ؟ سندن عقلن ۾ مخالفت هجڻ جو مٿن عيب لڳايو آهي الهي ۽ حيثيت سان تہ اهي ڏاهڙي ۽ دانائي آهي جو هو حق ۽ باطل ۾ تميز به نہ ڪري سگهن.

---

[۵۴] بتهكم:- تفعل - مذاق ڪرڻ - نارواض شيءَ (القاموس الفريد ص ۶۵۵)

[۵۵] تنشر:- انها فوڪي - نفع ونڊ - نتيجا ڪڍي وغيره. (القاموس الفريد ص ۷۰۶)

چوتڪاهن وڏوداناءُ ۽ مٿن جوماهر ۽ دقيق النظر هوندو آهي ۽ مجنون بيعقل هوندو آهي انڪي صحيح ۽ قياس جي تميز ئي نه هوندي آهي. ۽ شاعر صاحب ڪلام هوندو آهي يعني سٺو ڪلام بليغ، موزون ۽ تخيّل جو حامل هوندو آهي ۽ مجنون ۾ اهي خوبيون نه هونديون آهن يعني مجنون جي ڪلام ۾ نه وزن هوندو آهي ۽ نه بلاغت ۽ نه خيالن جي پروازئي هوندي آهي.

مطلب ته الله تعالىٰ فرمائي ٿو ته اهي منڪرين جي ته دانا ۽ ۽ پاڳل ۾ به امتياز نه آهي، حق ۽ باطل ۾ تميز نه ٿا ڪري سگهن پوءِ اهي ڪهڙا عقلمند آهن جا اهي ۽ تضاد بياني ۽ جو حڪم ڪين عقل ڏيئي رهيا آهن؟ ائين نه آهي.

اَمْ هُمْ قَوْمٌ طَاغُوْنَ :- يعني اهي شرير ماڻهو پنهنجي عناد ۽ سرڪشيءَ سبب ڪري رهيا آهن.

اَمْ يَقُوْلُوْنَ تَقَوَّلَهٗ اختلف من تلقاء نفسه فكيف يظهر له القبول لمن اختلف من تلقاء نفسه مثل هذا القبول اذ ثبت وما ارسلنا من رسول الا ليطاع باذن الله وايمان ابي بكرٍ وعمرَ وعثمان وعليٍّ رضيَ اللهُ عنهم من جملة ذالك القبول الالهية والا لم يكن له صلعم نزع ولا جزع ولا حشمة ولا خِيَمٌ. [52]

ترجمہ :- "ڪافرهيئن به چون ٿا ته رحضرت محمد ۽ قرآن پنهنجو ٺاهيو آهي"

تشريح :- من تلقاء نفسه (يعني قرآن جي پنهنجو پاڻ گهڙيل ۽ ٺاهيل) ۾ اختلاف آهي. صاحب تفسير شيخ عبيلي جنهن الله رح فرمائي ٿو ته جيڪڏهن حضور ۽ جن پنهنجي مرضيءَ مطابق قرآن ٺاهي پيش ڪن ها ته اهڙو مقبول نه ٿئي ها جيڏي مقبوليت هن قرآن کي ها ٿي حاصل آهي پوءِ ته قرآن ڪريم جي هن آيت مان ثابت ٿيو آهي ته "اسان کوبه رسول نموڪليو پر هن لاءِ نه الله ؟ جي حڪم سان سٺن سان ٻڌايو ڪيو وڃي"

[52] جَزَعٌ = بي صبري - بي تابي - پريشاني. الفاروق ۱ الفريد ص ۹۲ . حَشَمٌ :- لشڪر چاڪر - هٿراه . ص ۱۰۲ بخدم حشم نگار الفاروق ۱ الفريد ص ۱۶۲

۽ حضرت ابوبکر صدیق ۽ حضرت عمر فاروق ۽ حضرت عثمان غني ۽ حضرت علي رضوان الله تعالیٰ علیهم اجمعین جو ایمان آڻڻ ۾ اُن اُن الهی قبولیت جو سبب آهي. ۽ جيڪڏهن نه ترجمي اگر حضور۽ جن جو پڙهڻ ۽ تامل قرآن هجي ها ته ۽ حضور۽ جن کي بي صبري - بي تابي - پريشاني ۽ نتيجي جو انتظار نه هجي ها ۽ نوري سنن ۽ ابتر الوقر چلڪر ۽ خادمي هجن ها.

فائدو:- کافرن جو قرآن کي صحيح نه سمجهڻ ۽ حضور۽ جن تي الزام لڳائڻ محض رشمني ۽ فرط عناد سبب هو. اگر هوپنهنجي قول ۾ سچا هجن ها ته الهی چئلينج کي سامهون بيٺا هوڻ ها يا ڪي فصيح ۽ بليغ ۽ چوڻ ها پر حقيقت ۾ به هو قابل هڪ پرا هڙو مقابلو ڪري نه سگهيا جو ته الله جو خالق آهي انجو ڪمال بي مثال آهي ۽ انسان مخلوق آهي ۽ محبوب ۽ مقصور ۽ پڻ ۽ اهو ڇا مقابلو ڪري سگهندو. (حافظ)

في مجمع البحار للعلامه شيخ الشيوخ الشيخ طاهر عن بهجة الاسرار رها تاب ابن اهرار الی ربه علی قدم الصدق والاخلاص فی ارادته ووقع فی نفسه ان يُسْلِمَ نَفْسَهُ الی مَن يُوصِلُهُ الی ربه تع ولم يكن يومئذ شيخ مشهور من اهل الطريقة فرأی فی منامه رسول الله صلعم وابا بكر صديق رض فقال يارسول الله اَلْبِسْنِی خِرْقَةَ فقال له يا ابن اهرار انا نبيك وهذا شيخك واشار الی الصديق رض ثم قال يا ابا بكر اَلْبِسْ اَهْرَارًا كما امرتُ فَالْبَسَهُ الصديق رض ثوبا وطاقية وشريط علی رأسه ومسح ناصيته فقال بارك الله فيك. فقال له رسول الله صلعم بل تُحْيِي سُنن اهل العراق بعد موتها وتُقيمُ رايات الحقائق من اهل الله بعد دُروسها وفيك تكون الشيخة بالعراق الی يوم القيامة وقد هبّتْ نسيمات الحق تع بظهورك واُرسِلَتْ نفحات الله تع فبقيامك فوجب الثوب والطاقية بعينها عليه فكانا لازِمَيْنِ فی الآفاق. انّ ابن اهرار وصل الی الله عزوجل فاهرع اليه الخلق من كل قُطرٍ ومُدّةٍ علاق ما تقرّبَ من الله تع عزوجل. قال الراوی وكنتُ

حاضر ولد علاء الدين

انیۃ[۵۳] وھو فی البطیحۃ وحدہ والامس محتبی قد[۵۴] بہ ویتحرع[۵۵] بعضھا علی قومید۔

ترجمو:- ۽ تفسير مجمع البحار ۾ مذکور آھي جو صاحب تفسير جي همنرم چاچي شيخ الشيوخ شيخ طاهر محدث رح جو ڪيل جنهن ڪتاب بهجة الاسرار ۾ ڪاڻ نقل ڪيو آهي تہ جڏهن ابن اهرار پنهنجي رب ڪريم ڏانهن رجوع ٿيو ۽ پنهنجي ارادي ۾ اخلاص ۽ صداقت جي قدم تي گامزن ٿيو تہ سندس دل ۾ هي ڳالهہ واقع ٿي تہ پنهنجي نفس کي اهڙي شخص جي حوالي ڪري جيڪو کيس پنهنجي رب ڪريم جلشانہ سان وصل ڪرائي حالانڪ انهن ڏينهن ۾ اهڙو مشهور بزرگ اهل طريقت ۾ ڪوبہ هو ۽ ابن اهرار خواب ۾ حضور انور صلی اللہ علیہ وسلم ۽ حضرت ابوبکر صديق رضی اللہ تعالیٰ عنہ جن جي زيارت ڪئي. ۽ ابن اهرار حضور ۽ جن جي خدمت ۾ عرض ڪيو تہ يارسول اللہ ۽! موڪي بزرگي ۽ جو حڪم عنايت فرمايو. ۽ حضور اڪرم ۽ جن ابن اهرار کي فرمايو تہ اي ابن اهرار آءُ تنهنجو نبي آهيان ۽ هي ۽ حضرت ابوبکر صديق رض تنهنجو شيخ ۽ مرشد آهي ۽ حضور ۽ جن حضرت ابوبکر رض ڏانهن اشارو فرمايو. ۽ پاڻ فرمايائون تہ اي ابوبکر رض جيئن تون حڪم ڪريان تو تہ انهن ابن اهرار کي پوشاڪ پهرايو ۽ حضرت ابوبکر صديق رض کيس پوشاڪ ۽ گهربل شين جو سيٽ سندس سامهون ڪيو ۽ حضرت ابوبکر صديق رض ابن اهرار جي پيشاني ۽ تي هٿ مبارڪ ڦيرايو ۽ دعا طور فرمايائون تہ اللہ تعالیٰ تو کي بهڪت عطا فرمائي.

۽ ابن اهرار کي رسول اللہ ۽ جن فرمايو تہ تون عراق وارن جي طريقي کي سنڀال ڪاڻ ۽ تون عراق وارن جي حقيقتن جي پرچمن ۽ فضيلتن کي سنڀالڻ ڪاڻ ۽ تو کي قيامت تائين عراق جي بزرگي ۽ پيريءَ مريدي ۾ برقرار رهندي ۽ تنهنجي ظهور سان اللہ تعالیٰ جون خوشگوار رهمتون

---

[۵۳] آنیۃ:- ويجهو قريب. [۵۴] محتبی قد ۽ ڪيس احاطو ڪندڙ هڻا. [۵۵] یتضرع ۽ جهڪي رهيا هئا.

بگندیون ۽ تنهنجي قيام رهڻ - تنهن سان الله تعالیٰ جون خوشبوءات ۽ سرهايون
مڪلیون وينديون . رحمتون ابن اهرار تنهنجي مٿان سجاڳ ٿيون ته پنهنجي مٿان حقيقت
۾ رهڻي بهيڪار ڪپڙو ۽ خصوصي لباس موجود ڏسائين ڪويڪ ڪين سجاڳي ۽ ۾
ٻي الهامڪير ڏٺو،

بيشڪ ابن اهرار الله تعالیٰ جو فضل حاصل ڪيو پوءِ سندس طرف هجرت ڪئي،
هر ملڪ ۽ دور دراز علائقن کان مخلوق تنهنجي ڏسان اچڻ شروع ڪيو. راوي
چوي ٿو ته ان وقت مون بلڪل ويجهو هيس ۽ هو ابن اهرار هڪ وڏي ۽ ۾
اڪيلو هو ۽ قوم ڪين گهيرا ڪري ويٺي هئي ڪي الهڻ مان سندس قدمن
تي جهڪي رهيا هئا.

بَلْ لَّا يُؤْمِنُوْنَ ۝ يُصَدِّقُوْنَ بِمُحَمَّدٍ صلعم بل لا يوقنون بشيءٍ مما قالوا
من الامور ولكن انك اضطربت اقوالهم وقد علمت انك لم تكن
هذا التوجيه لم يستقم العين ظاهرًا لان وهم الايمان بالاقوال المذكورة لم يكن
موجودة حتى يصح الاضراب بالاعراض التوقي فتامل فلذا يرمون بهذه المطاعن
بكرههم وعنادهم .

ترجمہ :- بلڪ اهي منڪر ايمان نه ٿا آڻين :- يعني حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم
جي رسالت جي) تصديق نه ٿا ڪن . پر جو ڪجهه هو پنهنجي طرفان چوڻ ٿا تنهن تي به
يقين نه ٿا رکن ۽ اهڙي طرح سندن قول ترجمو پڙهي ويا . ۽ صاحب تفسير فرمائي
ٿو ته مون سمجهان ٿو ته جيڪڏهن سندن پنهنجي قولن تي به يقين نه رکڻ واري
ڏهڻي هاڻ آڻين ظاهري مستقيم نه رهن ها . جو ته مڪو رقولن تي يقين رکڻ
جو وهم موجود نه آهي جيتائين ڪي حفاظت جي پيش ڪش شاعارقون صحيح تين
متامل پوءِ اي دانشمند وڏيڪ سوچ ۽ فڪر ڪر اهو ئي سبب آهي جو منڪرين پنهنجي
ڪفر، سرڪشي ۽ هٺ ڌرمي جو ثبوت ڏيندي حضور ۽ جي ساحر، شاعر ۽ مجنون ڪهڻ جهڙن طعن شان الزام
لڳائين پيا .

فَلْيَأْتُوا بِحَدِيثٍ واحد فصير مثل الكوثر مِثْلِهِ مثل ما أتى به رسول الله ۲ الذي كانه تقول بكذا وكذا من غير درك من مدد ربي وقد نشأ بين أظهركم فلتقولوا انتم بحديث مثله فهذا كما نه جواب قوم قالوا لا يحصل الاعجاز بآية بل يشترط الآيات الكثيرة فيه فأجيب انه يتعلق بقليل القرآن وكثيره ۲ بقوله تع فليأتوا بحديث مثله

ترجمہ :- "تہ هن جهڑو ڪو ڪلام ناهي ڪڍي اچن."

تشريح :- ڪافرن حضور الور صلی الله عليه وسلم جن تي اهو بہ الزام هنيو تہ هي قرآن پاڻ بنايو اٿس. هن آيت ۾ ان الزام جو جواب مذڪور آهي تہ هي ماڻهو ربہ عربي آهن ۽ وڏا فصيح، بليغ ۽ قادر الڪلام آهن تہ پوءِ هن جهڙو ڪو ڪلام ناهي ڪڍي اچن.

مذڪور آيت ۾ "حديث" صيغہ واحد ۾ استعمال ٿي آهي پر اهو معنوم بہ "لفظ ڪوثر" وانگر جمع آهي. يعني هڪ ڳالهہ نہ پر جيڪي بہ خوبيون الله جي ڪلام ۾ آهن اهڙين ئي خوبين تي مشتمل پنهنجو ڪلام ناهي ڪڍي اچو.

مثله :- يعني اهڙو ڪلام آڻيو جيڪو حضور اڪرم ۲ جن ڪڍي آيا آهن (جهڙو ڪلام اڄ ڪلهہ تائين) اهو پاڻ ئي ناهي ڪڍي آيو آهي جو ڪنهن دانشور جي سوچ، فڪر ۽ تجويز ڪانسواءِ ترتيب ڏنو ويو آهي. حالانڪ حضور اڪرم صلی الله عليه وسلم جن تو هاني درميان پيدا ٿيا آهن ۽ تربيت حاصل ڪئي اٿن ۽ وڏي وڏا ٿيا آهن. پوءِ پيلي اوهان بہ هڙو ڪلام جوڙ. الهي ۽ آيت جو فرمان گويا ڪ قوم جي قول جو جواب آهي. صاحب تفسير جو چوڻ آهي هڪ آيت ناهي پيش ڪري سان تہ حقيقي ڪلام جو عجز حاصل نہ ٿيندو ۽ بڪ اهڙيون گهٽيون آيتون هڻڻ ڪنهن سي تہ ناممڪن آهن. الله تعالى جي فرمان "فليأتوا بحديث مثله" سان جيڪو منڪرين کي مڻن لڳو جواب ڏنو ويو آهي انجو تعلق قليل ۽ ڪثير قرآن سان آهي.

فائدو :- هي ڪفار ته ڇا؟ پر اگر سائين روءِ زمين جا جن ۽ انس گڏ جي اهڙي علم ناهن جي ڪوشش ڪن تہ هن بہ هن قرآن جهڙو فصيح ۽ بليغ ۽ هر خوبي ۽ سان مزين ڪلام ناهي نہ سگهندا ۽ اهي سڀ عاجز ٿي پوندا. (ابن ڪثير)

وقال القاضی ولا دلالة فی الآیة علیه لِاَنَّ الحدیث تَمَامٌ لا یحصل حکایته فی اقل من کلمات سورة قصیرة ثم الاختلاف فی انه هل یعلم اعجاز القرآن ضرورةً ام لا. قال القاضی فَذَهَبَ ابوالحسن الاشعری الی ان ظهور ذالک علی النبی صلعم بالضرورة وکونه معجزًا یعلم بالاستدلال قال والذی اقول اِنَّ الاعجمی لایمکنه ان یعلم اعجازَهٗ الا بالاستدلال وکذالک من لیس بِبَلِیغٍ الذی قد احاط بفنون العرب وغرائب الصنعة فانه یعلم من نفسه ضرورةً وعجزهٗ وعجز غیره من الاتیان بمثله وههنا ابحاثٌ کثیرةٌ طویلةٌ مَن اراد ان یُشاهِدَها فلیُطالِع فی الاتقان[۶۲]

ترجمہ:- ۽ قاضی (بیضاوی) فرمایو آهي تہ آیت قلیل جي قرآن ڏي کا به دلالت نٿي ڪري. ڇو تہ حدیث مان مراد پورو ڪلام آهي. جنهن ۾ سورت جي ڪلمات جي ٿوري حصي مان کوبہ مقصد يا گاهہ حاصل نٿي ٿي سگهي. ۽ اختلاف هن گاهہ ۾ آهي تہ ڇا قرآن جو عاجز ڪرڻ (هن منکرين) جي لاءِ ضروري طور ڏيو آهي يا نہ؟ قاضي ۽ جيڪو تہ ابو الحسن الاشعري هن گاهہ تي هن ڏيو آهي تہ قرآن جو ظهور حضور اڪرم صلی الله علیه وسلم جي لاءِ ضروري آهي ۽ قرآن جو معجز هجڻ دليلن سان معلوم ڪيو ويندو آهي. ابو الحسن الاشعري رح فرمايو تہ جيڪو مون چوان تہ اهو هي آهي تہ عجمي جي لاءِ قرآن جو اعجاز بغير دليلن جي ڄاڻڻ ناممڪن آهي. ۽ اهڙيءَ طرح جيڪو ماڻهو فصيح ۽ بليغ نہ آهي جو عرب جي من هجن ۽ فني هنري ڪاريگري ۽ جي عجائبات جي نگراني ڪري ٿو ۽ اهو من نفسه پاڻ کي ۽ غير کي عاجز ڪرڻ لاءِ هم مثل آيات آڻڻ جي ضرورت محسوس ڪندو تہ جيئن غلبو حاصل ڪري سگهي. بهرحال بقول صاحب تفسير جي هن آيت يعني "فَلْيَاْتُوْا بِحَدِيْثٍ مِّثْلِهٖ" جي تحت وڏا ۽ ڏگها بحث آهن اگر ڪوماڻهو انهن بحثن ۾ پوڻ جو ارادو ڪري

---

[۶۲] الاتقان:- هي تفسير علامہ جلال الدين سيوطی رح جو تحريرڪيل آهي. ۱۰ المتوفی ۹۱۱ھ
ڏسو نوٽ ۴ ۱۶ اعجاز قرآن ص ۳۷۹-۳۵۲ حصہ دوم اردو اشاعت مير محمد ڪتب خانہ مرڪز علم و ادب آرام باغ ڪراچي

ٿي ۽ هنجي مشاهدي کرڻ جو شوق ري ٿو ته پوءِ ڪيئن "تفسير اتقان" جو مطالع کري گهرجي.

اِنْ كَانُوْا صٰدِقِيْنَ ۝ ترجمو:- "جيڪڏهن اهي منڪرين پنهنجي قول ۾ سچا آهن".

اِن القرآن حقٌ معجزٌ بالالفاظ والمعانی. جو ته قرآن ڪريم يقيناً حق آهي ۽ الهی ڪلام آهي لفظن ۽ معنائن ۾ مخالفين کي عاجز ۽ مغلوب ڪندڙ آهي.

اَمْ خُلِقُوْا مِنْ غَيْرِ شَيْءٍ اٰبٍ ورب محدث موجدٍ قادر لکن انڪ لايقرون بوجوده وبجاديته اَمْ هُمُ الْخٰلِقُوْنَ ۝ انفسهم کالشياطين فان الشيطان اَدْخَلَ ذَنَبَهٗ فی دُبُرِهٖ فتولّد منه اولاداً کما مَرَّ فی سورة الکهف. فيکونون علّةً لانفسهم فيکون الشیءُ الواحد علةً ومعلولاً وهٰذا اخلقُ وانهٗ اَشَدُّ بطلاناً لانّ وجودَ الله کيف يُوجَدُ لِاَنَّ الوجودَ شرطٌ للايجاد فقامت الحجةُ عليهم وبطل ماهو وُجِدَ اَنَّهم من العدم منقطعةٌ والهمزةُ للانکار وقيل معنی الاٰية اَخُلِقُوْا باطلاً الا يُحاسَبُوْنَ ولايُؤْمَرُوْنَ ولايُنْهَوْنَ امهم الخالقون لانفسهم فلايجب عليهم اَمْرُ الله.

ترجمو:- "يا اهي ماڻهو بغير ڪنهن خالق جي خود بخود پيدا ڪيا ويا آهن يا اهي پنهنجي جاءِ جا خود خالق آهن".

تشريح:- يا اهي ماڻهو بغير پيدا ڪرڻ جي ۽ بغير رب خالق، قادر ۽ وجود ۾ آڻيندڙ جي پيدا ڪيا ويا آهن پوءِ اگر سندن اهو خيال آهي ته پوءِ هو الله تعالیٰ جي وجود ۽ سندس عبادت جو اقرار نه ڪندا.

اَمْ هُمُ الْخٰلِقُوْنَ ۝ يا اهي شيطان وانگر پنهنجي جاءِ جا پاڻ خالق آهن. جو ته شيطان پنهنجي پيڇ کي پنهنجي مقعد ۾ داخل ڪندو آهي ته پوءِ منجهانئس سندس اولاد پيدا ٿيندو آهي. جيئن ته اڳتي بيان سورة کهف ۾ گذري چڪو آهي.

پوءِ اهي منڪرين پنهنجي جاءِ جي لاءِ علت ٿي پوندا پوءِ هڪ شيءِ علت ۽

هوندي ۽ معلول به حالانڪ اهو خلاف عادت آهي ۽ بيشڪ اهو باطل ٿيڻ لاءِ وڏيڪ آشڪار رضروري آهي، پوءِ ته انجو وجود ڪيئن حاصل ڪيو ويندو جڏهن ته ايجاد جي لاءِ وجود شرط آهي. پوءِ متن صحيح قائم ٿي ويندي ۽ جيڪا شيءِ حاصل ڪئي ويئي آهي سا باطل ٿيندي. بيشڪ اهي منڪرين جهڙ ڪري منقطع آهن.

۽ همزو هت انڪار جي لاءِ استعمال ٿيو آهي ۽ آيت جي معنيٰ هن طرح ڪئي ويندي. "ڇا اهي منڪرين توحيد ۽ رسالت جا، باطل ۽ بيفائدي ڪري پيدا ڪيا ويا آهن ڇا سندن حساب نه ورتو ويندو ڇا نيڪيءَ جو امر نه ڪيو ويو آهي. يا اهي پنهنجي جاءِ خود خالق آهن ۽ متن الهي اوامر ۽ نواهي لازم نه ٿيندو. رمطلب ته اهي خود خالق نه آهن ۽ متن الهي اوامر ۽ نواهي لازم آهن ۽ اهي خاص مقصد لاءِ خلقيل آهن ۽ انڪي عمل پيرا نه هڻڻ سبب کائن حساب ورتو ويندو.

فائدو - حضرت ابن عباس رض فرمايو ته "مِنْ غَيْرِ شَيْءٍ" مان مراد هي آهي ته ڇا بغير رب خالق جي هي پيدا ٿيا آهن ائين ناممڪن آهي جو ته حادث، جو اڳ معدوم هو انجو وجود بغير موجد جي ٿي نه لڳسگهي.

بعض اهل علم "مِنْ شَيْءٍ" جو ترجمو ڪيو آهي "بي وجه" يعني بغير سبب جي ڇا عبادت ڪئي ويندي امر ۽ نهي جو مقصد ڪامشوءِ ۽ سزا وجزا جي مقصد ڪامشوءِ ڪين ائين بيڪار پيدا ڪيو ويو آهي جو متن شريعت جا احڪام جاري ٿيندا ۽ نه عملن جو ڪوئي خراب بدلو ڪين آخرت ۾ ڏنو ويندو. ابن ڪيسان ۽ زجاج اهوئي مطلب بيان ڪيو آهي. [1]

لَمْ خُلِقُوا السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ بَلْ لَّا يُوْقِنُوْنَ ۝ بِاَنَّهُمْ اِذَا سُئِلُوْا مَنْ خَلَقَكُمْ وَمَنْ

---

[1] فائدو ورتو تفسير مظهري ص ۱۲۶ ج ۱۱ اردو ترجمو پارو ۲۷ سورة والطور - منجانب حافظ راشد اورن

خَلَقَ السَّمٰوٰتِ لَيَقُوْلُنَّ اللّٰهُ لقوله وَلَئِنْ سَاَلْتَهُمْ مَّنْ خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ لَيَقُوْلُنَّ اللّٰهُ ع۵۸ زَعَمُوْا اَيْقَنُوْا كَمَا اَعْرَضَ عن عبادته وَمَآ اَشْرَكُوْا بِهٖ غَيْرَهٗ وتوجيهُ الايقانِ كتوجيهِ الايمانِ كما مَرَّ آنِفًا.

ترجمہ:- "يا الهن زمين ۽ آسمان کي پيدا ڪيو آهي بلڪ اهي ماڻهو رڳو ڄاڻت سبب توحيد تي يقين نه ٿا رکن." ڇو ته الهن کان جيڪڏهن پڇبو ته ڪنهن زمين ۽ آسمان کي ڪنهن بنايو آهي ؟ ته چوندا الله جلشانه. انجي لاءِ قرآن ڪريم جي هي آيت واضح دليل آهي. ۽ جڏهن توڙن الهن کان پڇين ته آسمانن ۽ زمين کي ڪنهن بنايو آهي ته هو ضرور چوندا ته الله. الهن کي پيدا ڪيو آهي.

صاحب تفسير فرمائي ٿو ته جڏهن اهي منڪرين الله جي توحيد ۾ پورو يقين رکن ها ته جيڪر سندن عبادت کان منهن نه موڙين ها ۽ نه ئي سائٽ ڪنهن ٻئي کي عبادت ۾ شريڪ ئي ڪن ها. ۽ يقين رکڻ جو سبب ايمان جي سبب وانگر آهي جيئن ها ٿي منان ڏسڻ ۾ آيو.

يعني منڪرين ۾ اگر ايمان جي وصف به هجي ها ته هو هڪ وصف لاشريڪ يا اظهار ۾ جي لازوال قوت جي بجاءِ قلب تصديق ڪن ها ۽ مُرڳو روبي نه ڪن ها پر ايئن ڪن ها. اَمْ عِنْدَهُمْ خَزَآئِنُ رَبِّكَ ۵۹ من الرزق ومفاتيح الغيب والشهادة والنبوة فيكونون اهل النبوة او مَنْ اراد اَمْ هُمُ الْمُصَيْطِرُوْنَ ۵ بالسين بابن عامر وابن كثير و صفص بالوجهين وحمزة في رواية خلف باشمام الصاد وفي رواية خلاد بصاد خالصة والوسم بالصاد الغالبون على الاشياءِ مُدَبِّرُوْهَا كيف شاءوا.

ترجمہ:- "يا الهن وٽ تنهنجي رب جا خزانا آهن." يعني چا رب جي رزق جا خزانا وٽن آهن ۽ غيب ۽ حاضر ۽ نبوت جون ڪنجيون وٽن آهن ؟ جو جنهنکي چاهين

۵۸ سورة طور پاره ۲۷ رکوع ۳. ۵۹ خزائن:- مان مراد رب جي علم ۽ حڪمت جا خزانا آهن يعني چا وٽن رب جي علم ۽ حڪمت جا خزانا آهن ؟ جو ڪير معلوم ٿئي ته نبوت جو ڪير مستحق آهي ۽ حڪمت جي تقاضا چا آهي. ۽ تفسير مظهري سورة والطور ص ۱۱۶ ۽ ۱۱۷. خزائن مان مراد الله جي رحمت ۽ نعمت جا خزانا آهن. ۽ تفسير جلالين ص ۴۳۶ ۽ ترجمه ڪنز الايمان مع ترجمه ۽ تفسير مولانا عبدالماجد دريابادي ص ۸۴۹

تنهنڪي نبوت ڏين ياجيڪي هُوچاهين سوئي ڪن.

ترجمہ:- "يا اهي ماڻهو محمد ﷺ جي نبوت جا حاڪم آهن." لفظ "مُصيطرون" کي ابن عامر ۽ حافظ ابن ڪثير[۶۰] "صاد" جي بجاءِ "سين" سان پڙهيو آهي. ۽ حفص قاري ۽ سين ۽ صاد ٻنهي سان پڙهيو آهي ۽ حمزه، خلف جي روايت ۾ صاد جي آواز ڏانهن مائل ڪيو آهي ۽ خلاد جي روايت ۾ خالص "صاد" سان پڙهيو آهي ۽ وسيم صاد سان پڙهيو آهي. مطلب هي آهي ته جا، اهي ماڻهو مسلط، غالب ۽ عجازي حاڪم آهن جو جيڪي هُوچاهين تنهن (شيءِ) کي ڦيرائين، جو منع ڪن جو به حڪم نه هلي.

"اَمْ لَهُمْ سُلَّمٌ" مُرتقيٌ الی السماءِ "يَسْتَمِعُوْنَ" الی کلام الله الذی حکم الملائکة و وحی الیهم ما عدین فیه ای ما قالهم الحقّ "فَلْيَاْتِ مُسْتَمِعُهُمْ بِسُلْطٰنٍ" دلیل "مُّبِيْنٍ" باهر برهانه یصدق استماعه.

ترجمہ:- "يا ڏانهن وٽ آسمان ڏانهن چڙهڻ جي ڪا ڏاڪڻ آهي جنهنتي چڙهي الله جي ڪلام ڏانهن ڪَنُ ڏين تا يعني ٻڌن تا" جو ڪجهه ملائڪن کي حڪم ٿڪري ۽ انهن ڏانهن وحي ٿڪري. ۽ هي ماڻهو ان قول ڏانهن چڙهڻ ۽ رسائي ڪندڙ آهن.

مطلب ته انهن ماڻهن وٽ آسمان تائين پهچڻ واري ڪا ڏاڪڻ آهي جا؟ جنهن تي چڙهي هُو ملائڪن جو ڪلام ٻڌي سگهن ۽ علم غيب جو وحي سڏن تائين پهچي وڃي ۽ ڪين معلوم ٿي سگهي ته ڇا ٽيڙ آهي؟ يا هي معلوم ٿي سگهي ته الله تعالیٰ جي طرفان حق ڇا آهي ته جيڪي هي خود پرست بنجي وڃن ۽ حضرت محمد صلی الله عليه وسلم جي تابعداري نه ڪن. اگر ائين آهي ته "پوءِ آسماني ڳاهين ٻڌڻ جي دعويٰ ڪرڻ واري کي صاف ۽ واضح دليل پيش ڪري."

---

[۶۰] هي روايت تفسير جلالين ۾ مذڪور لفظ "مُصيطرون" تحت حاشيه ۱۹ ص ۴۳۶ ڪا ئين "پڙهڻ ڏڪي ڪهڙي عبارت ملاحظه فرمايو. "المصيطرون وفی قراءة لابن کثير بالسين بدل الصاد" تفسير جلالين عربي.

يعني اهڙو واضح دليل ظاهر ڪري جنهن سان الله تعالىٰ جو ملائڪن جي حڪم ۽ ملائڪن جي گفتگو جي سماعت جي تصديق ٿئي.

اَمْ لَهُ الْبَنَاتُ ڪما يقول الملائكةُ بناتُ اللهِ وَلَكُمُ الْبَنُوْنَ ۽ تسفيهٌ لهم و اشعارٌ بان من هٰذا رأيُه لا يُعَدُّ من العقلاءِ فضلا ان يترقى بروحه الى عالم الملكوتِ فيطلع على الغيوب اذ من يمكن هٰذا حاله في الجهالة حتى جعل رب الارباب مالا يرضيه لنفسه لا يبعد منه تلك الخرافات نكانه قيل ناهيك بهذا

ترجمو:- "يا الله تعالىٰ جي لاءِ نيائيون آهن ۽ توهان لاءِ پٽ آهن."

تشريح:- اَمْ لَهُ الْبَنَاتُ الخ، ڪافرن چوڻ ته فرشتا الله جون نيائيون آهن. الله تعالىٰ انهن جي حماقت بيان فرمائي ٿو ۽ انهيءَ آيت مان هن گاهڪ کي انهن اشارو ڪيو ٿو جن ماڻهن جو اهو رايو آهي ته ملائڪ الله جون نيائيون آهن انهن ماڻهن کي عقلمند ۽ دانشمند نه ٿو چئي سگهجي حتيٰ جو نه اهو ماڻهو عالم ملڪوت تائين روحاني ارتقاء رکڻ جهڙي ۽ غيب جي ڳالهين جو پڻ کيس اطلاع هجي، پوءِ نه جنهن ماڻهوءَ ۾ اهڙي بيوقوفيءَ ۽ وري جهالت جي اعتبار سان اهو حال هجي جو عقلمند ٿي پاڻ ظاهر ڪري ڏيکي چڪي جيڪي سندس نفس چاهي ٿو نه اهڙي ماڻهوءَ کان اهڙي ڪم عقلي بعيد نه آهي. يعني هو احمق سفيهه ۽ جاهل پڻ آهي. پوءِ گويا آيت جو مفهوم هي آهي نه اي منڪرين! توکي انهيءَ احمقانه روش کان منع ڪري رهيو آهي.

تَسْلِيَةٌ اَمْ تَسْئَلُهُمْ يا محمدُ الرسولَ منهم اَجْرًا على اداءِ الرسالة فَهُمْ مِّنْ مَّغْرَمٍ من اثقال عزم كامل العالة مُّثْقَلُوْنَ ۽ محملون الثقل والكل باعوانٍ فلذا ان تركك امتا بعثتك فلذلك زهدوا فيك واعرضوا المغرم الزام يلزم وفيه تقريرٌ لحسدهم لان مَنْ بَرِئَتْ ساحته عن لوساعة[61] الطبع لا وجد لاتهامه.

---

[61] سمت - سمتا - ساحته:- حرام مال حماقت. القاموس الوحيد ص ۷۵۹ - اكتسب السحت اى المال الحرام المنجد عربى ص ۳۳۱ لفظ سحت

لاس يلوس - لوسا:- الحلاوة وغيرها. الوسخ الشيء ذا:- ذاقه:- مراد مذيار المنجد عربى ص ۷۹۲

الله تعالیٰ حضور اکرم صلی الله علیه وسلم جن کي تسلي ڏيندي فرمائي ٿو ته
ترجمه :- "اي محمد (ص) يا اوهان انهن کان رسالت جي اجر گهرو ٿا پوءِ اهي انهيءَ
چٽيءَ کي بار سمجهن ٿا."

تشريح :- يعني هو انهيءَ تاوان کي بلند مرتبي وارن واڱر عزم رکن ٿا، ان تاوان
جي پاري وزن کي، هر شيءِ کي تڪليف سمجهن ٿا پوءِ جنهن کري تنهنجي تابعداريءَ
ترڪ ڪن ٿا، اهڙيءَ ڪري توهين جي رغبتي ڪن ٿا، تو کان روگرداني ڪن ٿا، حالانڪ
اتباع جو موجب (سبب) موجود آهي. اهو هي ته اوهان انهن کان اجرت نه ٿا وٺو.

مفرم :- الزام آهي جيڪو لازم ٿئي ٿو، اهي ڏوهه منڪرين جي حسد جو بيان
آهي پوءِ ته جنهن ماڻهوءَ جي مزيار طبع کان حرام جي ڪمائي چٽي ويندي آهي
ته سندس نعمت ڳالهه جو کوٽ جو ڪو به جواز ۽ وجهه نه رهندو آهي (پوءِ) به الزام ڳالهه
اها حسد، ساڙ جي ظاهر ڪريٽي.

أَمْ عِنْدَهُمُ الْغَيْبُ خزائن علمه فعلموا ان ما يخبرهم الرسول من امر الغيب
والعقيدة واشراطها وغيرها غير واقع في نفس الامر وقيل الغيب اللوح المحفوظ
المثبت فيه المغيبات وقيل الغيب علم ما يؤول اليه امر محمد صلعم بانه
يموت ويستريح اكل منه فهم يكتبون ينسخون منه أَمْ يُرِيدُونَ كَيْدًا الكافرين
قوله تعالىٰ وَإِذْ يَمْكُرُ بِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِيُثْبِتُوكَ أَوْ يَقْتُلُوكَ أَوْ يُخْرِجُوكَ وَيَمْكُرُونَ
وَيَمْكُرُ اللَّهُ فَالَّذِينَ كَفَرُوا محتمل المخصوص والعموم فيكون وضع الظاهر
موضع المضمر كانه يستحيل على الكفر اي كافر كان من القريش او من غيرهم في
زمانه او قبله هُمُ الْمَكِيدُونَ به خير اذ نزل ولا يحيق المكر السيئ إِلَّا بِأَهْلِهِ فيعود عليهم مثل ما وقع يوم بدر وفتح مكة الى غير ذلك.

ترجمه :- "يا انهن (منڪرين) وٽ ڪجهه (جو علم) آهي جو هو (ان مان) لکيا ڪن، ڇا هي ماڻهو
(صاحب رسالت صلعم) سان (هڪ) برائي ڪرڻ جو ارادو ڪن ٿا پوءِ اهي ڪافر خود برائيءَ ۾ گرفتار ٿيندا."

---

۶۲ پ ۹ سورة انفال رڪوع ۴ ۶۳ پ ۲۲ سورة فاطر رڪوع ۵.

اَمْ عِنْدَهُمُ الْغَيْبُ الخ:- يعني اهڙن (منڪرين) وٽ علم غيب حاضر نا آهن جن سان هو اهائي ڪم معلوم ڪن ٿا ته حضور اڪرم صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جن جيڪي غيب جون، قيامت جون ۽ سندن شرڪ وغيره جون خبرون ڪين ڏين ٿا اُهي حقيقت ۾ واقع نه ٿيندڙ آهن يعني قيامت نه ٿيندي.

مطلب ته منڪرين رسالت چون ٿا ته اول ته قيامت ٿيندي ئي ڪانه ۽ اگر ٿي به ته اسان الله وٽ به سٺا رهنڻ سين ۽ آخرت ۾ عيش جي زندگي بسر ڪنڊ سين جيئن هن آيت مان واضح آهي وَمَآ اَظُنُّ السَّاعَةَ قَآئِمَةً وَّلَئِنْ رُّجِعْتُ اِلٰى رَبِّيْٓ اِنَّ لِيْ عِنْدَهٗ لَلْحُسْنٰى ط. ترجمو:- "۽ آءُ ٿو پيا نيان ته قيامت قائم ٿيڻ واري آهي ۽ جيڪڏهن پنهنجي پالينڙ ڏي موٽايو ويندس ته بيشڪ وٽس به منهنجي چڱي حالت هوندي."[۶۴]

هيڏن آيت ۾ الله تعالىٰ ڪافرن کان پڇڻ لڳو فرمائي ته چا وٽن غيب جو علم آهي؟ جو هو محفوظ ڪري لاءِ ڪي ٿا چئن. نه ائين نه آهي.

وقيل الغيب اللوح المحفوظ الخ:- ڪن (حضرت ابن عباس رضي الله عنه[۶۵]) چيو آهي ته غيب مان مراد لوح محفوظ آهي جنهن ۾ غيب جون خبرون موجود آهن ۽ ڪن چيو آهي ته غيب مان مراد اهو علم آهي جنهن ذريعي حضرت مُحَمَّد صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جن بابت اهو حڪم تاويل ڪيو ويو آهي ته (نعوذ بالله) حضرت مُحَمَّد صلعم مري وين ۽ ته سڀ مخلوق سندس پيغام انهيءَ ڪان ۽ اچي وبال ڪان راحت پائن برئيندي. يعني ماڻهو مصيبت مان آزاد ٿيندا.

اَمْ يَرُوْنَ كَيْدًا ط چاهي ماڻهو (صاحب رسالت صلعم) سان ڪهڙي برائي ڪرڻ جو اراده رکن ٿا جيئن قرآن ڪريم جي هي آيت ۾ منڪور آهي وَاِذْ يَمْكُرُ بِكَ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا الخ يعني ۽ (اهو وقت ياد ڪر) جڏهن ڪافرن توسان فريب ڪيو ته تو کي قيد ڪن يا تو کي قتل ڪن يا تو کي ڪڍي

---

[۶۴] پاره ۲۵ رڪوع ۶ سورة حٰمٓ السجدة ۵۰ [۶۵] تفسير مظهري اردو ص ۱۲۷ ج ۱۱

مان) کيي ڇڏين ۽ الهن به ريٽ ريٽي ٿي ۽ الله ۾ به ريٽ ريٽي ٿي .

(راڻن وه ۾ ويهي ڪافرن رسول الله ﷺ جن کي شهيد ڪرڻ جي سازش ڪئي هئي . انهيءَ سازش متعلق الله تعالى ڏنو خبر ڏني آهي .

فالذين كفروا :- هي جملو خاص ۽ عام تي مشتمل آهي پوءِ اسم ظاهر جو اسم مضمر جي جاءِ تي ركڻ صحيح ٿيندو پوءِ مطلب هي ٿيندو ته ڪافر برابر قريش مان آهي يا غير قريش مان جيڪو حضور ﷺ جن جي زماني ۾ موجود آهي اهو . يا وري پاڻ سڳورن ﷺ جن کان اڳ جا آهن .

هُمُ المكيدون ۽ سوا هي ڪافر خود برائي ۾ گرفتار ٿيندا . بين جي ڪري ڇو ته هي ۽ آيت نازل ٿي آهي ولا يحيق المكر السيئ الا باهله يعني سازش ڪرڻ واري جي سازش متي ئي موٽندي . جيئن بدر جي ڏينهن ۽ مڪي جي فتح واري ڏينهن وغيره ٻي ذات تي واقع ٿيو جو سازشي ماڻهو مارجي ويا ۽ مرڻ کانپوءِ عذاب ۾ مبتلا ٿيڻ ته يقيني آهي .

اَمْ لَهُمْ اِلٰهٌ معبودٌ غَيْرُ اللّٰهِ الذى هو معبودٌ بالحق . يُشْرِكُوْنَ ﷺ على كيف هم او بحرف سُبْحٰنَ اللّٰهِ الذى له الوجود بالاصالة عَمَّا يُشْرِكُوْنَ ۽ عن الاشراك اوما يشركون به لان كل ما يوجد سواه لم يكن به وجودا فضلا عن ظهور وشهود .

ترجمو :- "ڇا الهن جي لاءِ الله ۾ کانسوا ڪو ٻيو معبود آهي . الله ۾ پاڪ آهي الهن شين جي جيڪي ماڻهو شريڪ ڪن ٿا !"

تشريح :- ڇا الهن جي الله ۾ کانسوا ڪو ٻيو معبود برحق آهي ؟ جيڪو سندن سازش ڪرڻ تي کين ضرور سزا ڏيڻ ۽ کين حقيقي الله ۾ جي عذاب کان بچائي . سبحان الله الله ۾ پاڪ آهي جنهنجو اصل وجود آهي جو هر شيءِ جي

ﷺ عتا عتوا عتيا :- سرڪشي ڪرڻ - وڏائي بيان ڪرڻ - ضرب ڪاڻ وڙ . القاموس الوحيد ص ۱۱۱۵

شرڪ کان پاڪ آهي. يا جنهن شيءِ کي الله ۽ جو شريڪ قرار ڏين تا ان جي شرڪت کان پاڪ آهي، ڇو ته ڪل شيءِ جيڪا ماسوا الله آهي اها ظهور ۽ شهود جي اعتبار سان کوڙ فضيلت وارو وجود نه آهي.

وَاِنْ يَّرَوْا كِسْفًا قطعةً في غاية الامانة اِتَّفَقَ السبعةُ على اِسكانِ السين مِّنَ السَّمَآءِ سَاقِطًا على الارض ليُقهروا به او يظهر قدرة الله عنهم يَقُوْلُوْا لبغاوتهم وعنادهم هٰذَا سَحَابٌ مُّمْطِرٌ الغيث لا قطعةٌ من السماء مَّرْكُوْمٌ مُتراكم بعضه على بعض الغيث المغيث فكان هٰذا جواب لمثل قولهم فَاَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِّنَ السَّمَآءِ وقوله فَاَسْقِطْ عَلَيْنَا كِسَفًا مِّنَ السَّمَآءِ.

ترجمو:- "۽ جڏهن هو آسمان جي ٽڪري کي ڏسن ته هوڪرن ۽ اڇي رهيو آهي نه جو ڪو اڇن ته هي نه گهاڻو ڪڪر آهي."

تشريح:- يعني هو ڪافر ڏسن ته آسمان جو ٽڪرو زمين تي ڪرڻ ۽ اڇي رهيو آهي هن لاءِ ته الهي ۽ سان ڪين الهي قهر ڪيو وڃي يا وقت الهي قدرت ظاهر ٿئي، ته پنهنجي بغاوت، عناد ۽ سرڪشي ۽ سبب چوڻ ته هي ته گهاڻو ڪڪر آهي يعني ڪوڙ پنهنجو سائين ٽڪڙ آهي آسمان جو ٽڪرو نه آهي مرڪوم:- اسان اوهان کي ڏيکاريون ٿا آسمان جو ٽڪرو پنهنجو سائين ٽڪڙ جي حيثيت ڪا جيئن اوهان ائين محسوس ڪريو ته هي آسمان جو ٽڪرو نه پر پنهنجو سائين ٽڪڙ آهي حالانڪ حقيقت ۾ اهو آسماني ٽڪرو هوندو جيڪو الهي قهر جي صورت ۾ ٿي اوهان تي اڇي ڪرڻ ۽.

مٿين ڪوڙ بالا آيت ڪافرن جي سوال جو جواب آهي اهو هي ته ڪافرن چيو ته اسان حضرت محمد ﷺ جن جي رسالت کي حضور قلب سان نٿا مڃيون ڇو ته اسان جو چوڻ آهي ته حضرت محمد ﷺ (معاذ الله) ساحر ۽ شاعر آهي ۽ برحق نبي نه آهي ها اگر برحق نبي آهي ته "پوءِ اسان تي آسمان مان پٿر وساءِ يا

چونڌياءِ تہ فَاَسْقِطْ عَلَيْنَا كِسَفًا مِّنَ السَّمَآءِ يعني اسانجي انكار تي پلاءِ آسمان جو ٽڪرو اسان تي ڪيراءِ. الله ڪين مٿين آيت يعني وَاِنْ يَّرَوْا كِسْفًا الخ سان جواب طور فرمايو تہ "اگر انهن تي مٿان آسمان کان عذاب جو ڪو ٽڪرو اچي به وڃي تہ هي انکي به ڪهه برابر ڪري گهاڻو ڪري قرار ڏيندا. جيئن عاد قوم جڏهن پنهنجي ساهوڪار ٻن وڏن ڦوٽن ڏٺا تہ هي ابر باران آهي انهيءَ سان اسان تي بارش وسندي. ع ٦٧

فَذَرْهُمْ عن التعريض بالدعوة اذ لا دعوة ولا مناظرة مع المكابر حَتّٰى يُلٰقُوْا يَوْمَهُمُ الَّذِيْ فِيْهِ يُصْعَقُوْنَ ه عن نفخة الاولى او حين الموة لانه عند يظهر علامات العذاب وبعده ابن عامر وعاصم بالمجهول من صَعَقَ قيل منسوخ بآية السيف.

ترجمو:- (اي محمد ﷺ) تون انهن کي ڇڏي ڏي انهيءَ ڏينهن جو هو پنهنجو ڏينهن ڏسن جنهن ۾ مٿن وڄ ڪڙڪندو.

تشريح:- يعني اي محبوب ﷺ تون انهن کي ڇڏي ڏي جو اهي ديني دعوت کان روگردان ٿا رهن تنهنڪري تون کين رهڻ ڏي. ڇو تہ غرور ۽ وڏائي ڪرڻ وارن سان دعوت ۽ مناظرو نہ آهي. ۽ الله تعالىٰ فرمايو تہ اي محبوب ﷺ انهن کي پهريون صور اسرافيل تائين ڇڏي ڏيو يا کين موت تائين ڇڏيو يا انهي عذاب واري ڏينهن کي ڏسڻ جو الله تعالىٰ کين تباه ڪندو ۽ الله تعالىٰ وٽان عذاب جون نشانيون ٻه قسمون ٿيون يون. يا سندن موت کان پوءِ عذاب جون علامتون ظاهر ٿيون يون ۽ اهي هلاڪ ٿيندا.

صاحب تفسير شيخ عيسىٰ جند الله رح فرمايو آهي تہ ابن عامر ۽ عاصم قارئين يُصْعَقُوْنَ ه جو لفظ مجهول ڪري پڙهيو آهي. ۽ يُصْعَقُوْنَ، صَعَقَ مان انهن

ع ٦٧ هكذا في تفسير مظهري ج ٩ ص ١١٢

ڪيو ويو آهي، ڪن چيو آهي ته اها آيت يعني فَذَرْهُمْ حَتّٰى يُلٰقُوْا الخ جهاد واري آيت سان منسوخ آهي يعني قتال واري آيت سان)

يَوْمَ لَا يُغْنِيْ عَنْهُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئًا فی دفع العذاب عنهم وَّلَا هُمْ يُنْصَرُوْنَ يُمنعون عن عذاب الله. وَاِنَّ لِلَّذِيْنَ ظَلَمُوْا باڪار الحق الظاهر ووضع الظاهر موضع المضمر بالمخصوص والعموم بوجه مَّا عَذَابًا فی الدنيا وعند الموت وبعده فی البرزخ. وقال ابن عباس يعني القتل يوم بدر وقيل هو الجوع والقحط سبع سنين دُوْنَ ذٰلِكَ اشارة الی عذاب الآخرة وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ كلهم كما عليه عباس او لاكثر حكم الكل او البعض لهم علم لكن العناد لا يدعهم ان يقبلوا الحق اختيار اثار علی العار لَا يَعْلَمُوْنَ ۝

ترجمو:- "جنهن سنن بيڪري رڏ الهن کان ڪجهه به نه تارينديءَ نه وري الهن جي ڪا مدد ڪئي ويندي. ۽ بيشڪ ظالمن لاءِ هن عذاب کان سواءِ ٻيو به عذاب ٿيڻ وارو آهي (دنيا ۾) پر گهڻا ماڻهو نه ٿا ڄاڻن."

تشريح:- يَوْمَ لَا يُغْنِيْ الخ:- يعني الله جي عذاب دفع ڪرڻ ۾ سندن تدبير ڪين بي پرواه نه ڪندي ۽ الهي عذاب جي روڪڻ لاءِ ڪين ڪٿان به مدد نه ملندي.. وَاِنَّ لِلَّذِيْنَ ظَلَمُوْا عَذَابًا الخ:- ۽ بيشڪ ظالمن جي لاءِ هن عذاب کان سواءِ ٻيو به عذاب ٿيڻ وارو آهي جيڪو مختلف قسمن ۽ مختلف وقتن تي ٿيندو يعني دنيا ۾ موت جي وقت ۽ موت کان پوءِ عالم برزخ ۾ ٿيندو. ۽ حضرت ابن عباس رضه فرمايو آهي ته الهي عذاب جو اشارو بدر جي لڙائي واري ڏينهن ڏانهن آهي جنهن الهي ڪافر ماريا ويندا. ۽ ڪن عالمن[68] چيو آهي ته عذاب مان مراد ڏهڪ ۽ ست سال قحط رڪارڙ آهي.

ڪافر ۽ منڪرين کي عذاب هن ڪري ڏنو ويندو جو هو بغير ڪنهن سبب جي ظاهر حق کان

---

[68] يعني مان مراد مجاهد رح آهي. تفسير مظهري ص ۱۲۹-۱۳۰ ج ۱۱ * تفسير ابن عباس رضه ص ۳۳۵ اشاعت مرڪز في الفاظ الڪتب

انکار ناکن. صاحب تفسیر جمل چوٹ آهي تہ هن آیت ۾ اسم ضمیر جي جاءِ تي اسم ظاهر آندو ویو آهي سو خاص ۽ عام کي ملحوظ رکندي آندو ویو آهي اهو آهي بدن بین ۾. عام مان مراد ظاهر آهن ۽ خاص مان مراد مخصوص افراد بهرحال پهرين قول صحیح آهن. (هکذا في مظهري ص ۱۳۰ ج ۱۱)

دُوْنَ ذٰلِكَ ۱- هن مان آنحضرت جي عن اب تہ اهڙن شارن مراد آهي.

وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ الخ ۾ اهي سپ نہ تاچاٹن. اکثر مان مراد کل آهن جيئن تہ اهو قول حضرت عباس رض جو آهي يا اکثر مان حکم کل جي لاءِ آهي. يا بعض جي لاءِ آهي ۽ انهن کي علم آهي پر عناد، سرکشي ۽ هٹ دهرمي کين نہ ٹپي چڏي جو ڪٹي حق قبول کن. باقي باهم جو اختيار ڪرڻ سوءِ شرمساري تي مبني آهي.

وَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ بتبليغ الرسالة او بايذائهم فيكون منسوخا بآية السيف فَاِنَّكَ يَا مُحَمَّدُ ۴ ع ۶۹ بِاَعْيُنِنَا نظرنا وحفظنا وترى حيث بنا وكُنْتَ بِنا ولعل جمع العين والضمير لمبالغة بكثرة الاسماء واسباب الحفظ لان السبب كلها منسوبة الى الاسماء لا الى الذات لانها لا يُنْسَبُ اليه شيءٌ اصلاً وَالالتفاتُ مِنَ الغيبة الى التكلم للالتفات والانسياط والكلام بالتمثيل لا يرى كيف اَقَرَّهُ في قوله وليُصْنَعَ عَلٰى عَيْنِيْ في قصة موسىٰ ع لِيَمْتَازَ بذلك مقامُ الحبيب عن مقامِ الكليم

ترجمو:- ۽ پيغمبر پروردگار جي حڪم جو انتظار ڪر، جو تہ بيشڪ (اسان) اوهان

---

۱۱۹ ع هن آيت ۾ دشمنن جي دشمنيءَ مخالفت ۽ تڪذيب کان رسول الله ۴ جن کي تسلي ڏيڻ لاءِ الله تعالىٰ ۽ فرمايو "فانك باعيننا" يعني اوهان اسان جي نظرن ۾ آهيو، اسان جي حفاظت ۾ آهيو، اسان اوهان کي انهن دشمنن (جي شرّ) کان بچائينداسون، اوهان انهن جي ڪنهن به گاله جي پرواه نہ ڪريو جيئن سورة مائده ۾ ارشاد آهي وَاللّٰهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ. الله تعالىٰ ۽ ماڻهن کان اوهان جي حفاظت فرمائيندو. (تفسير معارف القرآن ص ۱۳۵ ج ۶ سورة مائده، مفسر طيب پاڪستان مولانا محمد شفيع صاحب رح)

ترجمو:- ۽ اي حبيب الله! اوهان آخري مقام تي فائز آهيو جو الله اوهان کي ترسي رهيا آهيون ۽ اوهان جي حفاظت ڪري رهيا آهيون. هي ماڻهو اوهان کي هرگز نہ ٿا پهچائي سگهن. (تفسير مظهري ص ۱۳۰ ج ۱۱)

اسان جي اکين اڳيان آهيو."

تشريح:- واصبر لحكم ربك:- ۽ رڳو هن اوهانکي معلوم ٿي ويو ته اسان سندن سزا لاءِ هڪ وقت مقرر ڪري ڇڪا آهيون تن ڏينهنجي پروردگار جي حڪم جو انتظار ڪر، يعني رسالت جي ڏاڪا ڏيڻ کان صبر ڪر يا ڪيئن مُهلت ڏيئ سان صبر ڪر رهيئ الله ڪيئن مُهلت ڏني آهي. صاحب تفسير ڪبير فرمايو آهي ته هيءَ آيت قتال واري آيت ۽ حڪم سان منسوخ آهي.

فانك باعيننا:- يعني اي محمد ﷺ! اوهان اسانجي نظرن اڳيان آهيو ۽ اسانجي حفاظت ۾ آهيو اسان اوهان کي ان حيثيت سان تڏهن جيئن ڪا پالڻ وٽ شيءَ موجود هجي ۽ اوهان اسانوٽ ئي آهيو. ۽ اعيننا ۾ عين جو جمع ۽ ضمير "نا" جمع جو آڻڻ مبالغي ۽ اظهار عظمت لاءِ استعمال ڪيو ويو آهي. اهو الله جي ڪثرت اسماء جي ڪري بيان ٿيو آهي ۽ ڪثرت اسباب حفظ جي ڪري پڙ. ڇو ته سڀ نسبتون تڏهن منسوب آهن ذات تڏهن نڇو ته ذات تڏهن کانسواءِ شيءَ اصلاً منسوب نه ڪئي وڃي آهي. ۽ هيءَ غائب کان متڪلم تڏهن التفات رُخ حوتڙڻ ۽ وُسعت لاءِ آهي ۽ بيشڪ ڪلام تمثيل سان هوندو آهي. باقي الله تعالىٰ قرآن ڪريم جي هن آيت ۾ يعني واصنع على عيني ۾ ڪيئن واحد جو استعمال ڪيو آهي؟ پر معلوم ٿئي ٿو ته اهي آيت ۾ حضرت موسىٰ ع جي قصي ۾ مفرد جو استعمال ۽ فانك باعيننا ۾ جمع جو استعمال هن لاءِ آهي نجيئن حضرت حبيب ڪريم صلى الله عليه وسلم جن جو مقام حضرت موسىٰ عليه السلام جي مقام کان ممتاز رهي.

وقال ابن عباس رض في معناه مستور بحفظنا ومن اختص بالله كان في حفظه ومن كان في حفظه كان في مشاهدته ومن كان في مشاهدته استقام وتوصل اليه ومن توصل اليه انقطع عما سواه وعاش معه عيش الربانيين ولا يبعد ان يقال

فی قولہ فَاِنَّكَ بِاَعْيُنِنَا ای متصف بصفاتنا ومتصرف باسمائنا فلا یغلب علیک احد لانک متخلف بالاسماء والصفات متحقق بها وحقق لها فاکل بک فانک باعیننا وعینه الاسماء والصفات بالذات لا یخفی علی احد منا.

ترجمہ:- ۽ حضرت ابن عباس رض رڳائڻ باعيننا جي معنيٰ ۾ فرمايو آهي تہ اسانجي حفاظت ۾ ويڪيل آهين ۽ جيڪو ماڻهو الله تعالیٰ جو سڀان مخصوص ٿيندو آهي اهو سڀني حفاظت ۾ هوندو آهي ۽ جيڪو سڀني حفاظت ۾ هوندو آهي اهو سڀني مشاهدي ۾ هوندو آهي ۽ جيڪو ماڻهو سڀني مشاهدي ۾ هوندو آهي اهو ثابت قدم رهندو آهي ۽ الله جو سڀان واصل ٿيندو آهي ۽ جيڪو ماڻهو الله جو سڀان واصل ٿيندو آهي اهو ماسوی الله کان کٽجي ويندو ۽ ان وصل سان گڏ رباڻين جي زندگي ۽ وڏڙ حياتي ۾ بسر ڪندو آهي. ۽ هي ۽ ڳالهه به ڏورنہ آهي جو "فانک باعيننا" ۾ جيڪو ڏيڻ ای متصف يعني اي حبيب ڪريم صلی الله عليه وسلم تون اسانجي صفات سان موصوف آهين ۽ اسانجي نالن شا متصرف رڳو تہ سڀ عنڌ ڪارائي عنڌ طرز عمل اختيار ڪندڙ آهين. پو ۽ اوهانجي مٿان ڪوبہ غالب نہ ٿيندو ۽ جو تہ اوهان اسانجي نالن ۽ صفات جا جاءِ نشين آهيو انهن اسماءِ صفات جا صحيح ثبوت ۽ حقيقت آهيو ۽ انهيءَ ڪري ثابت ڪندڙ ۽ حقيقت جي منظر تي آڻيندڙ آهيو پو ۽ رڃتہ هن اوهان انهن خواص جا مالڪ آهيو تہ موجود اوهان کي رباڻي وٽان ڪارائيندو ۽ پيارين ويڪيان پوتہ اوهان شاجي نظرن آڏو آهيو اسانجي حفاظت ۾ آهيو ۽ سڀني سڀ پڻي اڪيون اسماءِ صفات بالذات شا وابستہ آهن جو اسانجي ڪنهن بہ مخلوق کان پوشيده نہ آهي. رقمت هذا ما ظهره والله اعلم بالصواب

وَسَبِّحْ تَنْزِيْهُ الحق عما لا يليق بجناب عظمته تعالیٰ بِحَمْدِ رَبِّكَ حال کون تسبيحك ملتبسا بتحميدك فان التسبيح يقتضی البطون والتحميد يقتضی ظهور اکمال ولعل ازدواج التسبيح بالتحميد باکثر ما وقع فی التنزيل لهذه النکتة

حِيْنَ تَقُوْمُ بِالصَّلٰوةِ بِقَوْلِكَ سُبْحَانَكَ اللّٰهُمَّ وَبِحَمْدِكَ اَوْ اَيِّ وَقْتٍ تَقُوْمُ
من اللیل و النهار او من اَيِّ مكانٍ تقومُ او منامك او من مجلسك لما ورد
من قال حين مقامٍ من المجلس سبحانك اللّٰهُمَّ وبحمدك اشهد ان لّآ اِلٰهَ
اِلَّآ اَنْتَ وحدك لاشريك لك فان كان المجلس خيرًا اُرِدْتَ اصابَهُ
وان كان غير ذلك كان كفارةً او يُرادُ من ذكر الملائكة وتسبيح المقربين
عند الصبح سُبْحَانَ اللّٰهِ وبحمده سبحان اللّٰهِ العظيم لانهما كلمتان خفيفتان على
اللسان وثقيلتانِ فى الميزان وحَبِيْبَتَانِ عند الرحمٰنِ كما رواه البخاری *
او يراد كما رواهُ بعد كل صلوٰة التسبيح والتحميد والتكبير عشرًا عشرًا او
ثلثةً وثلثين وعندهُ مفاتيح الغيب لا يعلمها الا هُوَ ويقال نَزِّهْهُ بحمد
ربك لا بحملك من التسبيح ولا بنفسك بل حمده بتسبيح لفسه ونزّهْ عن
توحيدك فانهُ شركٌ اُنَزِّهُكَ عن توحيد الموحدين.

شعر:- ما وحد الواحد من واحدٍ + اذ كل من وحدهُ جاحدٌ.

ترجمو:- يا مجلس کان پاڻين جي بهترڻا ٿئي وقت پنهنجي رب جي حمد سان ڳالهڻ شين کان جيڪي الله تعالىٰ جي عظمت ۽ بزرگيءَ جي لائق نه آهن مٿس
پاڪائي بيان ڪر. يعني تسبيح بڻجه.

تشريح:- يعني تنهنجي تسبيح ۽ تحميد ۾ ڪا مجن پوڻ نه تسبيح، پوشيده شين
جي متقاضي آهي. ۽ تحميد ڪمال جي ظهور جي متقاضي آهي ۽ شايد انهيءَ ڪُتيڪري
قرآن ڪريم ۾ اڪثر مقامات تي تسبيح جو تحميد سان ڳالهه ٿيو آهي.

حِيْنَ تَقُوْمُ:- جڏهن نماز جي لاءِ "اُٺين" يعني جڏهن نماز جي لاءِ اُٺين تڏهن
لفظن جو ڪوسان الله جي تحميد سان تسبيح ڪر. يعني سبحانك اللهم بحمدك
يا تہ ڏينهن ۽ رات جي ڪنهڙي وقت ۾ به اُٺين يا جهڙي ڪنهڙي جاءِ ڪان اُٺين يا
پنهنجي بستري تان اُٺين يا ڪنهن مجلس مان اُٺين تہ سُبْحَانَكَ اللّٰهُمَّ وَ

---

* هي حديث تيسير الباري ترجمو ۽ شرح صحيح بخاري ص ۲۷۲ ج ۸ ۾ موجود آهي اشاعت تاج ڪمپني.

بِحَمْدِہٖ اشھد ان لآ اِلٰہَ اِلَّآ اَنْتَ وَحْدَکَ لاشریک کے پڑھنا عربی۔ حدیث شریف
۾ وارد آھي تہ جنھن ماڻھوءَ مجلس وغیرہ کان اٿڻ وقت مذکور بالا لفاظ
پڑھیا پوءِ اگر اھا خیر جي مجلس آھي تہ اھي لفظ پڑھڻ شیطان ۾ اضافو
ٿیندو ۽ جیکڈھن ان مجلس ۾ کا خرابي ٿي ھوندي تہ اھا تسبیح ۽
تحمید انجو کفارو ٿیندي۔

یا اھي تسبیح ۽ تحمید ما مراد ملائکن جو ذکر آھي یا مقربین الی اللہ جي
صبح جي وقت واري تسبیح مراد آھي اھا ھیءَ آھي سُبْحَانَ اللّٰہِ وَبِحَمْدِہٖ سُبْحَانَ اللّٰہِ
الْعَظِیْمِ ط چو تہ اھي بہئي کلمان زبان تي رڙھڻ ۾ ھلکا آھن ۽ ترازو ۾
روز جي اعتبار سان گورا آھن ۽ اللہ ڏات اھي بہئي کلمان محبوب ۽ پیارا آھن
انھيءَ حدیث کي بخاري شریف نقل کیو آھي۔

یا تہ تسبیح ۽ تحمید ما مراد اھا تسبیح ۽ تحمید آھي جیکا ھر
نماز کان پوءِ ڏھ ڏھ پیرا یا تیتیھ پیرا پڑھیون ویندیون آھن کما رواہ۔
اللہ ڏات عیب جون چاڀیون آھن جن کي اللہ ڏات کان سوءِ ٻیو کو بہ نہ ڄاڻي،
۽ چیو ویو آھي تہ بہ بہ جي حمد شاکر اللہ ڏات جي پاکائي بیان کرڻ بہ بہ
عمل ۽ بہ بہ لفظن جي تسبیح سان تہ بہ اللہ ڏات جو حمد سنس ذات جي
تسبیح سان کرڻ ۽ بہ بہ ءَ کي اڳ کري اللہ پاک ڏات جي پاکائي بیان کرڻ
چو تہ اھو شیوہ آھي۔ جیکڈھن تون اڪیلو ڏیھي بہ بہ اڪیلائي ۾ جھڙو تصور
کري خدا پاک ڏات جي لڪھیں جو ذکر کندین تہ اھا لڪھیں قابل قبول نہ آھي
چو تہ اھا لڪھیں جي بیاني بہ موحدین جي لڪھیں بیان کرڻ واري آھي جو ھو بہ
ٿھي زباني دعوی کندو آھن عملي ۽ حقیقي طرح ھو بہ لڪھیں اھي سرانجام
نہ ڏیندو آھن۔

اللہ سائین ڏات موحدین جي لڪھیں کان بہ تہ بہ پاکائي بیان کریان تو۔

شعر:- ترجمو:- کنهن به واصن کهن ۾ي واصن جي تيئا توحيد جو حقارت نه
ڪيو، جيئا ٻئي حقيقي واصن کي ٻين مجازي تنهائين ڪان منفرد نه سمجهيا
اگر ائين نه ڪيائين ته اهو اُن حقيقي واصن جي توحيد جو انڪار ڪندڙ ٿيندو
شرڪ آهي.

نوٽ:- صاحب تفسير شيخ عيسيٰ جند الله برهانپوري ۽ متين عبارت يعني وَ
يُقال نزّهه عمن ريب الزمان تصوف جو هڪ نڪتو ظاهر ڪيو آهي جنهنجو
مفهوم تمام گهري سوچ کانپوءِ ئي واضح ٿيندو ۽ باقي سرسري فڪر ۽
تصور سان منزل مقصود تي رسڻ تمام دشوار آهي.

اين سعادت بزور بازو نيست + تا نه بخشد خداي بخشنده. فقط ۱۲
وَمِنَ اللَّيْلِ فَسَبِّحْهُ اى فيه فان العبادة اشقّ على النفس وابعد من الرياء
والنفار ولذلك اُفْرِدَهُ او يكون اسابق للفجر فيكون الامر للوجوب واللاحق
لما سواه لِاَنَّ الظهر وما بعده داخل فى العشية وافراد الفجر لانه اشرف
من الكل لقوله اِنَّ قُرْاٰنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُوْدًا ۱۲ وما روى عن ذكر الجنب
بعد الانتباه اذ كان عازما على تحريك الجنب سبحان الله.

ولعل النكتة فى تقديم سَبِّحْ المقدم على الظرف وعلى عكس فى هذا التسبيح
الاول يدلّ على الظهور لقرينة الحس والتسبيح الثانى يدلّ على البطون
لقرينة الليل والله اعلم بمراده وعنده مفاتيح الغيب لا يعلمها الا هو
وَاِدْبَارَ النُّجُوْمِ ع بالكسر الغروب وبالفتح الاعقاب.

ترجمو:- ۽ رات ۾ انهي تسبيح ڪر ۽ ستارن جي غروب ٿيڻ ڪانپوءِ به خدا جي تسبيح ڪر.
تشريح:- هت من بمعنى "فى" جي آهي. رات جو تسبيح ڪرڻ لاءِ چيو ويو آهي
جو نه رات جي وقت عبادت ڪرڻ نفس تي تمام گهڻو شاق (ڏکيو) هوندو آهي ۽

ع نڪتو منجانب راقم الحروف حافظ.

۽ رياءِ جي ڪا پڻ بچيل هوندي آهي. هن اڻڄاڻ عبارت کي مفرد طور ڪيو ويو آهي.

فائدو- رات جي وقت عبادت ڪرڻ رياءڪاري، نفس ۽ شيطان ۽ شرير انسان جي حملن کان محفوظ آهي ۽ سڀني وقت رات جو پياري نبي ماڻ اُتي خدا جي بندگي ڪرڻ نفس جي لاءِ هڪ سزا آهي ۽ اهو ئي سبب آهي جو الله تعالى پنهنجي اهڙن خاص بندن جي اوصاف ۾ سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِّنْ أَثَرِ السُّجُودِ جا الفاظ ارشاد فرمايا آهن جيڪي رات جو اُتي اڻڄاڻ عبادت شاقنفس کي سزا ڏيئي طمانيت قلب حاصل ڪندا آهن. حديث شريف ۾ ارشاد آهي ته جيڪو ماڻهو رات جي نماز جي ڪثرت ڪري ٿو ته صبح جو انجو چهرو خوبصورت هوندو آهي. ۽ هي به چيو ويو آهي ته گرد رمتيءَ جو نشان سجدي جي علامت آهي. ۽ هي به چيو ويو آهي ته انهن جي چهرن تي سجدي جي جاءِ (قيامت جي ڏينهن) چوڏهين جي چنڊ وانگر چمڪندي هوندي. فقط

اويكون السابق بالفجر ۽ صاحب تفسير جو چوڻ آهي ته سابق يعني مذڪور بالا آيت "وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ حِينَ تَقُومُ" مان مراد ياته فجر آهي اگر ائين آهي ته پوءِ امر وجوب لاءِ ثابت ٿيو يعني فجر کان پوءِ ضرور بالضرور فرض جي حصن شاگنڌ تسبيح ڪرڻ ۽ لاحق يعني "وَمِنَ اللَّيْلِ فَسَبِّحْهُ" مان مراد فجر کان علاوه باقي اوقات آهن چوته ظهر ۽ ما بعد يعني عصر مغرب ۽ عشا شام ۾ داخل آهن.

واخر الفجر الخ:- ۽ فجر جو آخر ذڪر ڪيو هن لاءِ آهي ته فجر جو وقت باقي وقتن کان اشرف ۽ افضل آهي جيئن قرآن ڪريم جي هن آيت مان صاف ظاهر آهي. "بيشڪ صبح جي قرآن ۾ فرشتا حاضر ٿيندا آهن". (يعني فجر جي نماز ۾ رات جا فرشتا به موجود رهندا آهن ۽ ڏينهن جا فرشتا به ٻيندا آهن) ع ۲۳

ع۲۲ منجانب حافظ ۽ ماخوذ از قرآن عكسي مترجم مولانا احمد رضا صاحب تفسير مولانا نعيم الدين صاحب سورة فتح ڪ۲۹ حاشيه ع۲۲ تا ۲۳ ڪمپني

ع۲۳ سورة بني اسرائيل پاره ۱۵ رڪوع ۹

او ما روی عن ذکر الجنب الخ:- یا اها تسبیح مراد آهي جو حضور انور ﷺ جن جنب مان سجاگ ٿيڻ کانپوءِ پاسي وراڻ وقت اکثر پڙهندا هئا اها هي، آهي. يعني سُبْحَانَ اللّٰهِ. ولعل النکته :- ۽ سَبَّحَ جي لفظ کي اڳيڪرڻ يا بعد ۾ آڻڻ ۾ کو نڪته آهي. ۱ اول ته تسبيح دلالت کريٽي ظاهرتي حد جي قرينو جيکري ۽ بي تسبيح دلالت کريٽي باطني حالت تي ليل رات جي قرينو ٿا.

مطلب :- مذکور بالا عبارت جو مفهوم هن ريت آهي ته پهرين تسبيح جي دلالت ظاهر تي آهي اها هي ۽ ته ظرف کان مُقَدَّم آهي ۽ ظرف مان مراد رات جي جنب آهي ۽ صبح جو اٿڻ ۽ تسبيح کرڻ لاءِ حد جو لاڳو ٿيڻ ضروري آهي جو صبح ظاهر آهي. والله اعلم بمراده الخ:- وڏيڪ لاءِ اصل حقيقت ۽ مقصد کي الله ۽ بهتر ڄاڻي ٿو جو غيب جو ڄاڻ ڇا ٻيون ونس آهن جنهن کي کائنس سواءِ ٻيو کو به نٿو ڄاڻي.

وَاِدْبَارَ النُّجُوْمِ :- ۽ اِدبار ۾ همزي جي زير سان معنيٰ آهي هٽڻ - ٿيڻ يا وڃڻ ۽ اَدبار همزي جي زَبَر سان معنيٰ آهي پٺيان ٿيڻ - بعد ۾ اچڻ. يعني ستارن جي هٽڻ کانپوءِ الله ۽ جي تسبيح کر.

وفی غایة الامانی اتفق السبعة علی کسر الهمزة ولعل کان لتعجیل الامر التهجد کان له فریضة فیوافق قوله اَقِمِ الصَّلٰوةَ لِدُلُوْكِ الشَّمْسِ الی غَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْاٰنَ الْفَجْرِ اِنَّ قُرْاٰنَ الْفَجْرِ کَانَ مَشْهُوْدًا ۾ وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهٖ والامر للوجوب وان کان للندب فکما اخرج الترمذی عن ابن عباس رض عن النبی صلعم قال وادبار النجوم الرکعتان قبل الفجر وادبار السجود الرکعتان بعد المغرب[1] والاشارة علی ما علیه العبارة ومناسبة الخاتمة الاتیة بالنجوم وَالنَّجْمِ اِذَا هَوٰى ۾ لوارد الفجر الی الصدر وعلی عکسه بالنجوم والطور والسقف المرفوع ۾

۽ تفسير غاية الاماني ۽ مذکور آهي ته ستن ۾ قارين اِدبار جي همزي جي زير تي

---

[1] جامع ترمذی ص ۵۱۹ / ۲ الرکعتين آهي بجاءِ الرکعتان جي پڙهي جاين ٿي باقي حديث سڀ آهي.

اتفاق کیو آهي. ۽ ان مان مراد شاب ٿهجن آهي چو ته ٿهجن حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم جن لاءِ فرض هو. پوءِ اهو منڪر قول روادبار النجوم) سورة بني اسرائيل جي قول اقم الصلوٰة لدلوك الشمس الي غسق الليل سان موافق ٿيندو. ترجمو "اي حبيب! سج جي لڙڪي کان وٺي رات جي اونداهي تائين نماز پڙهه ۽ فجر جو قرآن پڙهه بيشڪ صبح جي قرآن ۾ فرشتا حاضر ٿيندا آهن. ۽ ڪجهه رات جو ان (قرآن) مان ٿهجد پڙهه." حڪم وجوب جي لاءِ آهي يعني ضرور پڙهه جيڪو ٽيڪ اهو مستحب آهي. پوءِ جيئن ترمذي شريف روايت نقل ڪئي آهي حضرت ابن عباس رض کان ۽ حضرت ابن عباس رض، حضور انور صلي الله عليه وسلم جن کان روايت آڻي آهي حضور جن فرمائين ٿا ته وادبار السجود مان مراد فجر کان اڳ ٻه رڪعتون آهن ۽ "وادبار السجود" مان مراد مغرب کان پوءِ ٻه رڪعتون آهن ۽ قرآني عبارت پڙهي ۽ ڳاهه ڏانهن اشارو ڪري رهيو آهي. ۽ سورة الطور جي عبارت يعني "وادبار النجوم" ڏانهن سورة يعني "والنجم اذا هوىٰ" سان انتهاءِ ٻڌائڻ جي پاڻ ۾ مناسبت آهي. البت فجر جو ورود ظاهر ڏاڍو آهي. ۽ ان جو برعڪس ستارن سان واضح آهي. يعني والطور والسقف المرفوع جو مطلب آهي ستارا جو هيٺ ڏينڊ ته لازماً فجر ظاهر ٿيندي. ۽ جڏهن ڪا رحيل ۽ ڪارو آسمان ظاهر ٿيندو ته لازماً اونداهي رات جو وقت پڻ شروع ٿيندو.

فائدو:- حضرت ابوهريره رضي الله تعالىٰ عنه کان روايت آهي حضور انور صلي الله عليه وسلم جن فرمايو، جيڪو ماڻهو ڪنهن شوري ۽ شر جي جاءِ تي ويندو هجي، ته پوءِ اٿڻ کان اڳ چوي سُبْحَانَكَ اللّٰهُمَّ وَبِحَمْدِكَ اَشْهَدُ اَنْ لَّا اِلٰهَ اِلَّا اَنْتَ اَسْتَغْفِرُكَ وَاَتُوْبُ اِلَيْكَ كَانَ كَفَّارَةً ترجمو "اي الله! مان تنهنجي پاڪائي ۽ ساراهه ڪريان ٿو ۽ تنهنجي شاڪر يان ٿو، مان شاهدي ڏيان ٿو ته تو کان سواءِ ٻيو ڪو به معبود برحق نه آهي، مان تو کان گناهن جي معافي گهران ٿو ۽ تنهنجي درگاهه ۾ توبه ڪريان ٿو." ته جيڪو مجلس ۾ ٿيو هوندو ڏهي ۽ دعا انجو ڪفارو ٿيندي. رواه البغوي، بيهقي ۽ دعوات ڪبير ۾ ذڪر

کیو آهي. ۽ ترمذي ۾ "کان کفارة" جي بجاءِ "غفر له ما کان في مجلسه" جا لفاظ نقل کيل آهن.

حضرت رافع بن خديج راوي آهي ته رسول الله صلي الله عليه وسلم جن جي عمر جي آخري دور ۾ جڏهن صحابه ڪرام رض حضور صلعم جن وٽ گڏ ٿيندا هئا ۽ پاڻ مجلس مان اٿڻ جو ارادو ڪندا هئا ته فرمائيندا هئا سبحانک اللهم وبحمدک اشهد ان لا اله الا انت استغفرک واتوب اليک عملت سوءا ياظلمت نفسي فاغفرلي انه لا يغفر الذنوب الا انت. ۱۰ سان عرض ڪيو ته يا رسول الله صلعم! هي لفاظ ته اوهان کان اڳ ارشاد فرمايا آهن. پاڻ سڳورن صلعم فرمايو ته ها مون وٽ جبرئيل عليه السلام آيو هو ۽ چيو هائين ته اي محمد صلعم! هي لفاظ مجلس رجي بيٺرين ڪاهين جو ڪفارو آهن. رواه النسائي.

حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رض فرمايو جڏن ڪنهن جو به مجلس خير يا مجلس ذڪر رجي آخر ۾ پڙهندو ته انجي لاءِ اهي رجلس جي مهر بنجي ويندا جيڪي ڪهن تحرير تي مهر لڳائي ڏيندي آهي. الفاظ هي آهن سبحانک اللهم وبحمدک لا اله الا انت استغفرک واتوب اليک. رواه ابوداؤد وابن حبان في صحيحه.

حضرت ابوهريره رض کان روايت آهي ته رسول الله صلعم جن فرمايو جيڪي ماڻهو ڪنهن اهڙي مجلس ۾ ويهن جنهن ۾ نه الله جو ذڪر ڪن ۽ نه نبي پاڪ صلعم تي درود پڙهن ته اهو ويهڻ انهن جي لاءِ گناهه هوندو. الله چاهي ته عذاب ڏيندو ۽ چاهيندو ته معاف ڪندو. رواه ابوداؤد والترمذي وحسنه وابن ابي الدنيا والبيهقي.

ابوداؤد جي روايت ۾ آهي ته جيڪو ماڻهو ڪنهن جاءِ تي ويهي ۽ ان ۾ الله جو ذڪر نه ڪري ته الله جي طرف کان اها ويهڻ رجلس انتقام جو سبب هوندي.

۽ جو ماڻو کھنجاءِ تي سمھي ۽ الله ۾ کي يار نہ ڪري نہ اھو ليٽڻ ۽ سمھڻ الله ۾ جي طرف کان انتقام جو سبب ھوندو. ۽ جيڪو ماڻھو اھڙي پستي ۾ ھي جنھن الله ۾ کي يار نہ ڪري نہ اھو ھلڻ ۽ الله ۾ جي طرف کان انتقام جو سبب ھوندو. يعني الله ۾ اھڙي ويڙھ، سمھڻ ۽ ھلڻ کان نفرت ڪريو ۽ انکي پسند نہ ڪريو.

حضرت بيبي عائشه صديقھ رضيَ الله تعالى عنھا جو بيان آھي نہ حضور اڪرم صلى الله عليه وسلم جن رات جو اٺڻ وقت ڏھ بار تڪبير (الله اڪبر) چوندا ھا ۽ ڏھ ڀيرا (الله جو حمد (الحمد لله) چوندا ھا. ۽ ڏھ ڀيرا استغفار (استغفرُ الله) چوندا ھا. ۽ ڏھ بار تھليل (لآ اِلٰهَ اِلّا الله) چوندا ھا. تنھن کانپوءِ ڏھ ڀيرا چوندا ھا. اَللّٰھُمَّ اِنِّيْ اَعُوْذُ بِكَ مِنْ ضِيْقِ الدُّنْيَا وَ ضِيْقِ يَوْمِ الْقِيٰمَةِ . يعني اي الله ۾! مان تنھنجي پناھ وٺان ٿو دنيا جي تنگيءَ کان ۽ قيامت جي ڏينھن جي تنگيءَ کان. فقط

(ماخوذ از تفسير مظھري اردو ص ۱۳۲ ج يازدھم از انتھا سورة الطور تا ختم با تغير)

رقمتُ ھٰذا ما ظھر لي و الله اعلم بالصواب واليه المرجع والمآب

سُورَةُ النَّجْمِ

سورة النجم مكية . وعن ابن عباس رض وقتادة رض الذين يجتنبون كبآئر الاثم مدنية احدى وستون اٰية وفيها من المنسوخ حكمان فاعرض عمن تولّٰى ه وان ليس للانسان الّا ما سعٰى ه

سورة نجم مكي آهي. ۽ حضرت ابن عباس رض ۽ حضرت قتاده رض کان روايت آهي ته آيت الذين يجتنبون كبائر الاثم مدني آهي ۽ باقي ايڪهٺ آيتون مڪي آهن . ۽ هن سورت ۾ منسوخ جا به حڪم آهن يعني آيت فاعرض عمن تولّٰى ه ۽ آيت وان ليس للانسان الّا ما سعٰى ه

بِسْمِ اللّٰهِ الجامع المتجلى او حٰى الى عبده ما او حٰى الرَّحْمٰنِ بالعلم الشديد فاستوٰى ه وهو بالافق الاعلى الرَّحِيْمِ ه بانعام دنٰى فتدلّٰى ه فكان قاب قوسين او ادنٰى ه

الله جي نالي سان شروع ٿو ڪريان جو جامع صاحب تجلي آهي جنهن پنهنجي بانهي حضرت محمد ﷺ ڏانهن وحي ڪيو جيڪي وحي ڪيائين راهبر حق آهي، مهربان آهي طاقت واري علم سان پوءِ اراده ڪيائين ۽ اهو شئين آسمان جي سڀ کان مٿي ڪناري تي آهي. نهايت باجهار وري دنٰى فتدلّٰى ه فكان قاب قوسين او ادنٰى جي انعام ڪرڻ سان . يعني اهو جلوو ويجهو ٿيڻ لڳو ويجهو هيو آهي. سوان جلوي ۽ اُن محبوب جي درميان ٻن ڪمانن جو مقابلو يا ان کان به گهٽ رهيو ويو

وَ النَّجْمِ قسم بجنس النجم او بجميعها او بالثريا وهو اسم غلب عليها عند العرب وفي امثالهم اذا طلع النجم عشاءً طلب الراعي كساءً وصورتها في السماء كعقود عنب وكوكبها ظاهرة اربعة وهي المنزل الثالث من منازل القمر. اِذَا هَوٰى ه غرب او طلع من شُرَطِين بطين. وفي الحكي عن ابي هريرة رض عن مرفوعاً ما طلع الفجر النجم قطّ وفي الارض من العاهة

عن رواه البغوي تفسير مظهري ص ۱۳۳ ج ۱۰ و ۱۱ ج ۲

بشرطیکہ الا دفع[1] هو قیل هو نجوم السماء کلها.[2]

ترجمہ:- "قسم آهي رمطلق ستاري جو جڏهن هو غروب ٿيڻ لڳي."

واو قسم جو آهي. نجم، نجوم جي جنس مان آهي مراد مطلق ستارو آهي. يا نجم مان سڀ ستارا مراد آهن. يا نجم مان ثريا ستارو مراد آهي ۽ اهو ئي عرب غالبًا استعمال کندا آهن ۽ ثريا کي النجم چوندا آهن ۽ پنهنجن مثالن ۾ استعمال کندا آهن. جڏهن نجم ثريا شام جو اپرن ٿو آهي ته ڏاڪيٽري جي طلب کندو آهي ۽ ان نجم جي صورت آسمان ۾ انگور جي ڇڪي وانگر هوندي آهي. ۽ انهن تارا ظاهرًا ستن ئي مشتمل هوندا آهن ۽ اهو نجم چنڊ جي منزلن مان ٽين منزل ٿي آهي.

اذا هوى:- يعني لهي وڃي يا آسمان جي پنهنجي ڪنارن کان اُپري.

تفسير مڪي ۾ حضرت ابوهريره رضه کان مرفوعًا روايت آهي ته رسول الله صلعم جڏهن فرمايو زمين ۾ جيڪي ارضي آفت (يعني ڪيڙا مڪوڙا وغيره) هوندا آهن سي نجم ثريا جي اپرڻ سان دفع ٿي ويندا آهن. ۽ ڪن چيو آهي ته نجم مان آسمان جا سڀ ستارا مراد آهن.

وعن ابن عباس رضه الله الرجوم من النجوم وهي ما يرمى به الشياطين عند استراق السمع. وعنه ايضًا اسرار بالنجم القرآن سُمّي نجمًا لانه هَوَى ونزل نجما نجما في ثلث وعشرين سنة[3] وقيل النجم محمد صلعم وهو نزوله من السماء ليلة المعراج[4]

۽ حضرت ابن عباس رضه کان روايت آهي ته ستارن مان اهو ستارو مراد آهي جنهن سان شيطانن کي تڙي ويندو آهي جڏهن هو عالم بالا جون ڳالهيون چوري ٻڌڻ لاءِ ويندا آهن ۽ حضرت ابن عباس رضه کان هي به مروي آهي ته نجم مان مراد قرآن آهي. قرآن کي نجم جي نالي سان سڏڻ جو وجه آهي ته هو غالبًا ٻي رهيو ۽ نازل ٿيو ۽ آهستي آهستي

---

[1] روايه احمد تفسير مظهري ص ۱۳۳ ج ۱۱ [2] قال المجاهد ص ۱۳۳ تفسير مظهري ۱۱
[3] روايه عطا ۽ قول حضرت ابن عباس نجم جي معنا تفريق آهي مظهري ص ۱۳۳ ۱۱
[4] اگر نجم مان مراد رسول الله صلعم جن جي مبارڪ شخصيت ۽ هجو مان مراد معراج جي رات مٿي پاڻ سڏائڻ جو آسمان
بقيه ٽوسو صفحي ۾

تيو بهن سان جي عرضي ۾ نازل ٿيو. پر ڪن چيو آهي ته "نجم" مان مراد حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم جن آهن. يا هو عام مان مراد معراج واري رات ۾ سندن آسمان کان هيٺ لهڻ مراد آهي.

وفي العباسي فلما نزلت سمع عتبة بن ابي لهب ان محمدا اقسم بنجم القرآن فقال ابلغوا محمدا اني كافر بنجم القرآن فلما بلغوا رسول الله صلعم قال اللهم سلط عليه سبعا من سباعك فسلط الله عليه اسدا فتربا من خرازي فاخرجه من بين اصحابه غير بعيد فمزقته من رأسه الى قدميه وهو يأكل النجاسة.

هي تفسير عباسي ۾ منڪور آهي ته جڏهن آيت نازل ٿي ته عتبه بن ابي لهب هي بڻ وٺ حضرت محمد صلعم جن نجم القرآن سان قسم کنيا ويا آهن پوءِ عتبه جيو ته اوهان راڻ سامعين) محمد صلعم جي هي ڏڪير پهچايو ته آءُ نجم القرآن جو انڪار ڪري رهيو آهيان. پوءِ جڏهن حضور اڪرم صلعم جن کي اها خبر ٿي ته پاڻ سڳورن فرمايو "اي الله! الهي ڪافر عتبي تي پنهنجي قادرين ڪجانور مان ڪو چير ينڊر جانور ڇڪ. (الله تعالي حضور انور صلعم جي دعا قبول فرمائي) پوءِ ان تي الله تعالي هڪ قادرين ڪو سوراخ ڪندڙ جانور موڪيو (مراد شينهن آهي جنهن ڪيس، سنڊ ساڻين جي وڇان پاهرڪيو پوءِ تقريبا ان جانور ڪيس منجي کان پيرن تائين چيري قادري ڇڏيو. پر منجس ڪجهه نه ڪري ڪيس ان جانور نه کائو. [۴]

ولعل ذكر المغرب دون المشرق والوسط لان الناظر يستدل بغروبه على قوله في حين الامكان فيتفرغ له اهتداء اليقين مع اهتداء الدنيا ولانه اذا كان

بقيه ۳ تان آڻيل. ڪن هيٺ لهڻ آهي اها حقيقت ۾ قابل شڪ آهي جو عروج ۽ نبوءِ هدايت خلق لاءِ پاڻ سڳورن جو هيٺ لهڻ الله تعالي جو ڏيڻ ورتو احسان ۽ انعام آهي جنهن جو مثال نه آهي.

۱ يعني حضرت امام جعفر صادق رح (تفسير مظهري ص ۱۳۲) ۲ هي عبارت تفسير ابن عباس ص ۳۳۱ ۽ مرقوم آهي لفظن ۾ فرق آهي بمثلا: ليقسم. اقسم. ۳ هي قصو تفصيل سان تفسير ابن ڪثير اردو ج ۸ ص ۲۱۴،۲۰ ۾ منڪور آهي. (تفسير مظهري ص ۱۱۲) ۽ (۱۱۲) ۽ (۱۱۲) ۽ (

فی وسط السّمآءِ لم یهتدِ به السارے لانه لایعلم المغرب من المشرق والجنوب من الشمال فاذا مال الی الافق عرف به هذه النجمات واللّٰه اعلم بما یحدث فی المحدثات او بالنجوم اذا انتشرت یوم القیٰمة وفی السلمی قال ابن عطاءٍ اقسم بنجوم المعرفة وضیائها ونورها والاهتداءِ بها وسلوک العارفین الی انوارها سلوکهم بالاهتداءِ بها وقال جعفر النجم قلب محمّدٍ صلعم اذا هوی انقطع عما سوی اللّٰه.

ترجمو: ۽هت غروب جو نڪر شايد مشرق ۽ وسط کي سنواءِ آهي پوءِ ته ڏسندڙ پنهنجي قول ۾ حتي الامڪان تارن جي غروب ٿيڻ ۾ رهنمائي حاصل ڪندو آهي. پوءِ ان لاءِ دين جي رهنمائيءَ ۾ شاگرد دنيا جي معاملات ۾ پڻ رهنمائي ورڻ ڪيترن ئي جڳهن تي آهي. جيڪڏهن تارو وچ آسمان ۾ هوندو آهي ته سير ۽ تفريح ڪندڙ کي صحيح رهنمائي ميسر نٿي سگهندي آهي پر جڏهن تارو اُڀرڻ ۽ لهڻ ۾ هوندو آهي ته هو مغرب - مشرق - جنوب ۽ شمال کي سمجهي نه سگهندو. پوءِ جڏهن اهو تارو اُفق (آسمان جي ڪناري) ڏانهن لڙندو آهي ته هو الهي ۽ سڌا رستا ڏانهن جڏهن طرفن کي سمجهي وٺندو آهي. وڏيڪ لاءِ الله ڏانهن واقعات کي پاڻ بهتر ڄاڻي ٿو جيڪي پاڻ بيان ڪريٿ.

يا نجم مان مراد آهي ستارا ڏانهن جيڪي قيامت جي ڏينهن پکڙجي ويندا. علامه تفسير سلمي ۾ مذڪور آهي ابن عطاء چيو آهي ته الله تعالٰي معرفت جي ستارن ۽ انهن جي روشني ۽ انهن جي نور ۽ انهن سڀ رهنمائي حاصل ڪرڻ جو قسم کنيو آهي. ۽ عارفن جو سلوڪ انهي روشنين ڏانهن هوندو آهي ۽ انهن سان رهنمائي حاصل ڪندو آهي. يعني عارف بالله الهي معرفت جي ستاري (محمّد ۲) شا سلوڪ جون منزلون طئي ڪندا آهن ۽ انهي ذريعي ئي حق جي رهنمائي ۽ رهبري حاصل ڪندا آهن. ۽ حضرت جعفر فرمايو آهي ته نجم مان مراد حضور اڪرم نور مجسم صلّي الله عليه وسلّم جن جو قلب مبارڪ آهي جڏهن

عـ۲ قال ابو حمزة رح (تفسير مظهري ص ۱۳۳ ج ۱۱)

ماسوی الله رجي محبت کان کنجي ويو.

مَا ضَلَّ عن الجواب قسم لقبول الدعوة الالهية وماهو في عين التحيد وفريق في عين الدعوة الالهية مَا صَاحِبُكُمْ ما صاحبکم ايتها القريش او ايتها العرب عن الطريق وفي لفظ الصاحب واضافته اليهم تعريض لهم بل عليهم لانهم عرفوا امانته وصدقه ثم نسبوه الى الضلال وان غيرها يرجع منكم الى التعلم وهو مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللهِ صلعم. ولعل ذكر الصحبة لهم للتعطف عليهم بان يقبل الصاحب كلام صاحبه وان لم يوافق لغرضه وَمَا غَوَىٰ اعتقد باطلاً ولعل بين الضلالة والغواية عموماً لان الضلالة ان لا يجد السالك طريقاً الى مقصده اصلاً والغواية ان لا يكون له الى المقصد طريق مستقيم ولهذا الاستعمال يقال لمن ضل غير مهتدٍ ويقال انه غوي غير رشيد.

ترجمو:- "۽ وها بني سنگتي، کان نہ رسو گمراهيءَ ۽ نہ کي گمراهيءَ ۾ کاهي پيو آهي."

تشريح:- مَا ضَلَّ:- يعني نہ هتيو- نہ ڇڏيو. هيءَ آيت الهي قسم جو جواب آهي الهي دعوت جي قبول کرڻ لاءِ ۽ حضور اڪرم ۾ جن پنهنجي عين توحيد ۾ نہ آهن جو هو پاڻ کي واحد سمجهن ۽ سنن کي پيو معاون نہ ٿا ڏين ۽ نہ وري هو عين الهي دعوت ۾ منفرد آهي جو سائٽس الهي ڪم ۾ مدد نہ ٿا ڏين.

مطلب تہ رسول الله ۾ جن جنهن رستي جي ماڻهن کي دعوت ڏين ٿا اهو صراط مستقيم ۽ منزل مقصود يعني رضائے الهيءَ جو صحيح رستو آهي. پاڻ سڳورا ۾ نہ رستو ڏيکاريا آهن ۽ نہ وري غلط رستي تي هلن ٿا.

صَاحِبُكُمْ:- اي قريشو! يا اي عربو! اوهان جو سنگتي صحيح راه کان ڦيرائيل نہ آهي ۽ لفظ "صاحبا" ۽ اهل عرب ڏاهن ان جي نسبت ڪرڻ ۾ ڪافرن روگردانيءَ ڪرڻ مراد آهي بلڪ مشڪ صحبت قائم ڪرڻ لاءِ آهي پوءِ نہ اهي اعرب- قريش حضور ۾ جن جي امانت ۽ سچائيءَ کي چڱيءَ طرح سڃاڻندا هئا پوءِ بہ حضور انور ۾ جن ڏاهن ضلال گمراهيءَ کي منسوب ڪندا هئا. حالانڪ اي عربو! حضور اڪرم ۾ جن لڌا کان ئي

کھن ٻئي ڏاھن سکي نٿا وڃن. ۽ اھو محمد ﷺ الله جو رسول آھي.

۽ صحبت جو ذکر شايد اھڙي لاءِ مٿن نہ ٿيو ڪري لاءِ آھي نہ جيئن ھو قريش پنھنجي ساٿي رحضرت محمد ﷺ جي ڪلام کي قبول ڪن. اگرچہ پاڻ سڳورن ﷺ جي فرمان جي مواخذ نہ آھي.

وَمَا غَوٰى:- يعني پاڻ سڳورن ﷺ باطل عقيدو ۽ نہ رکيو آھي.

ولا بين الضلالة والغواية عموما:- ۽ ضلالت ۽ غوايت ۾ عمومیت آھي يعني ظاھري مفھوم ۾ برابر آھن پر حقيقت ۾ فرق آھي. جو نہ ضلالت ھي ۽ آھي نہ سالڪ پنھنجي مقصد ڏانھن اصل راہ نہ ڏسي. ۽ غوايت ھي ۽ آھي نہ سالڪ لاءِ اصل مقصد ماڻڻ واسطي صحيح راہ نہ ڏسي. ھن امر لاءِ ضالّ نہ چوڻ ۽ بلڪ چوڻ ۽ نہ اھو غويّ (يعني ستي ٿي راہ تي نہ آھي)

فائدو:- صاحب مان مراد رسول الله سيد عالم صلى الله عليه وسلم جن آھن يعني حضور ﷺ جن کي ھن به طريق حق ھدايت کان غافل نہ ڪيو ھميشہ پنھنجي رب جي توحيد ۽ عبادت ۾ رھيا. پاڻ سڳورن ﷺ جي ذھن عصمت تي ڪنھن به خراب کي گرد رسي نہ سگي. ۽ "غلط رستي تي نہ ڏسڻ" مان مراد آھي نہ حضور ﷺ جن ھميشہ رشد ۽ ھدايت جي اعلى منزل تي متمڪن رھيا آھن ۽ فاسد اعتقاد جو شبھو به پاڻ سڳورن ﷺ جن جي ذات پاڪ تائين نہ پھتو آھي بعض علماءِ جيڪو آھي نہ "ضلالت" "ھدايت" جي مقابلي ۾ آھي ۽ "غيّ" "رشد" جي مقابلي ۾ ھوندو آھي. يعني رسول الله ﷺ جن ھدايت يافتہ آھن (گمراہ نہ) ۽ صاحب رشد آھن (کج راہ نہ) ۽ اھل قريش! تنھنجو خيال غلط آھي جو پاڻ سڳورن ﷺ جن کي گمراہ ۽ کج رو سمجھو ٿا.

آنحضرت صلى الله عليه وسلم جن کي ھت رسول الله صلى الله عليه وسلم جي بدران لفظ صاحبڪم" ڪنائيبر ڪرڻ جي حڪمت | مبارڪ يا لفظ رسول ۽ نبي جي ذڪر ڪرڻ جي

بجاءِ پاڻ سڳورن ۾ جي ذات مبارڪ جي لفظ "صاحبڪم" سان تعبير ڪرڻ ۾ هن طرف اشارو آهي ته حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم ڪنهن باهران نه آيا آهن، ڪوڏاريو شخص نه آهي جو سندن سچائي ۽ ڪوڙائي ۾ لوڪ شڪ ۾ رهي. بلڪ هو ته لوڪ هر وقت جو ساڻي آهي لوڪ جي وطن ۾ پيدا ٿيو آهي، اڻي ٻي ٻچپڻ ڪنهن ڪاريو ڪاش، هڻي ٻي جوان ٿيو آهي ۽ لوڪ جي زندگيءَ جو ڪو به گوشو لوڪ کان مخفي نه آهي ۽ لوڪ تجربو ڪيو آهي ته اُن کي هن به ڪوڙ نه ڳالهايو آهي. ڪهن غلط ۽ بُري ڪم ۾ به لوڪ کيس ٻچپڻ ۾ نه ڏٺو، اڻي اخلاق ۽ عادتون، اڻي امانت ۽ ديانت تي لوڪ سڀني کي اعتماد هو جي سڀني مڪي وارا پاڻ سڳورن ۾ جن کي "امين" چوندا هئا. هاڻي نبوت جي دعويٰ وقت اوهان اُن ڏاهن کي ڪوڙ جي نسبت ڪرڻ لڳا آهيو، جهڙ انسان جي معاملي ۾ کيس هن ڪوڙ نه ڳالهايو آهي، افسوس جو اوهان ان تي الزام هڻڻ لڳا آهيو ته اُن خدا تعالىٰ جي معاملي ۾ ڪوڙ ڳالهايو آهي. اهي ڪري الله تعالىٰ آپتي فرمايو. علم

وَمَا يَنْطِقُ يَصْدُرُ نُطْقُ ذالك الصاحب بما تكلّم من القرآن المجيد والذكر الحميد عَنِ الْهَوٰى هوٰى لفسه بل ما كلمه الا كلّم الحقّ بلسانه لقوله لا تحرّك بلسانك لتعجل به لان علينا جمعه وقرآنه فاذا قرأناه فاتبع قرآنه قال الحسين من عرف اللطائف عدّت اخطاءه وجلت آراءه ومن بين الاولياء بتيقنه وارتدى الاخرة بتواضع ارتفع كل حديث عن صفاته وحده

ترجمو: ۽ نڪي رينهنجي نفس جي خواهش سان ڳالهائي ٿو."

يعني حضور ڪريم نور مجسم صلي الله عليه وسلم جن جو جيڪو ڳالهائڻ ظاهر ٿيئي ٿو اهو قرآن مجيد ۽ ذڪر حميد کان آهي (خوبيات مان نه آهي)

علم منجانب حافظ راقم الحروف ماخوذ از تفسير معارف القرآن اردو مفتي محمد شفيع ڪراچي ص ۱۹۲-۱۹۳ ادارة المعارف ڪراچي ۱۴

عَنِ الْهَوٰی۔ یعنی حضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم پنھنجي نفساني خواهش شاندار گالهائيندا آهي

بلڪ جيڪو گالهائيندو آهي اهو سندس ساڻن کان حق جو ڪلمو ڪڍندو آهي۔ جيئن

سورة قيامة پارو ۲۹ رکوع پهريون آيت نمبر ۱۶ ۾ ارشاد باريتعالیٰ آهي لَا تُحَرِّكْ الخ۔

يعني اوهان (اي رسول ۱۲) پنهنجي زبان کي هن لاءِ نه چوريو ته اهو جلد ياد ڪريو۔ جو

انجو گڏ ڪرڻ ۽ انجو پڙهڻ اسانجي ذمي آهي۔ پوءِ جڏهن اسان قرآن پڙهون

تڏهن اوهان قرآن جي پڙهڻ جي تابعداري ڪريو يعني پڙهو ۽ ٻڌو۔

حُسين چيو آهي ته جڏهن معرفت جي لطيفن کي سچائيءَ پروٽايو ته سندس

قدم معرفت جي راهن تي هلڻ لاءِ بلند ٿيا ۽ انجون حيثيتون روشن ٿيون ۽ جيڪو ماڻهو

يقيني طرح الله تعالیٰ جو دوست آهي (ولي آهي) ۽ الله تعالیٰ جي وصفيت ۾ بدلجي

فنا ڪائي آخرت جي خطرات کان پڌرو ڪرڻ رهي ته انجي صفات ۽ احوال کان

سڀ حادثات (خطرات) کڄي ٿا وڃن

اِنْ هُوَ اِلَّا وَحْيٌ يُّوْحٰى ۝ من الله العليم الكليم الذي لا يوحى الا بالحق

جواب لما قالوا اِنَّ مُحَمَّدًا اصلعم يتقول القرآن من تلقاء نفسه بل ثبت انه لا يتقول

في الهزل اِلَّا ما هو حقٌّ[1] لما قال عَلَيْهِ السَّلَامُ لَا اَقُوْلُ اِلَّا حَقًّا۔

ترجمہ:۔ انجو ارشاد خالص وحي آهي جيڪو سندس طرف موڪليو ويندو آهي۔"

تشريح:۔ يعني حضور اڪرم صلی اللہ علیہ وسلم جن جو ڪجهه گالهائيندا آهي الله عليم

عليم جي طرف کان تلقين وحي ڪيو ويندو آهي ۽ الله برحق جو وحي حق ئي هوندو

آهي۔ هن آيت سان الله تعالیٰ قرآن جي منڪرين کي جواب ڏنو آهي اُهي چون ٿا ته

بيشڪ حضرت مُحَمَّد صلی اللہ علیہ وسلم جن اهو قرآن گهڙي ٺاهيو آهي الله جو ڪلام

نه آهي ۽ هڪ روايت مان پڻ ثابت ٿيو آهي ته حضور انور جن خوشخبي ۽ مرڻ

حق کا سوا ۽ نه گالهائيندا آهن جيئن پاڻ سڳورن صلعم فرمايو آهي لَا اَقُوْلُ اِلَّا حَقًّا۔

يعني مون حق کا سوا ۽ ٻيو ڪجهه به نه گالهائيندو آهيان۔

---

[1] هكذا في تفسير ابن كثير ص ۱۹ پ ۲۷ سورة والنجم

فائدو:- مسند احمد ۾ منڪر آهي ته پاڻ سڳورن ﷺ فرمايو ته آءُ سدا ۽ حق جي ٻيو
ڪجهه به نه ڄاڻان. اهي ۽ تي بعض صحابن سڳورن رضي الله عنهم چيو ته حضور! ڪڏهن ڪڏهن
اوهان اسان سان خوشطبعي ڪندا آهيو. پاڻ سڳورن ﷺ فرمايو ته اُن وقت ۾ مذهبي زبان
ڪان ناحق نه نڪرندو آهي. (ابن ڪثير ۽ پارو ۲)

عَلَّمَهُ شَدِيدُ الْقُوٰى ۽ جبرئيل عليه السلام فانه لا يخلط في عين الابلاغ ولا مجال للسهو
فيه وهذا اذا كان ما يتعلق بالامور الدينية المبلغ بها فلا يشكل بما صح انتم اعلم بامور
الدنيا كم اذا هم الا ان يقال ان هذا ايضا اذا كان بالوحي لا بالرأي فيكون كل ما صدر
الوحي فلا يرد ما استدل به من لم ير الاجتهاد للنبي صلعم واجيب بان الله تع
اذا سوغ الاجتهاد لكان ذلك من قبلكم الوحي ايضا ووصف جبرئيل بالشديد القوى
لان له قوة علمية وعملية والعلمية الكتب المحفوظة كلها. والعملية فما روى
انه قلع قرى قوم لوط ورفعها الى السماء ثم قلبها وصاح صيحة بثمود فاصبحوا في
ديارهم جاثمين وكان نزوله على الانبياء اسرع من رجعة الطرف.

ترجمو:- انڪي هڪ وڏي طاقت واري (فرشتي جبرئيل عليه السلام) تعليم ڏني. ۽ پوءِ بيٺو اهو
يعني حضرت جبرئيل عليه السلام اصل شيءِ پهچائڻ ۾ ڪا به غلطي نه ڪري ۽ نه ئي ڪنهن
ان پيغام ۾ ڦيرڦار ڪري يا وڌيڪ ۽ غفلت ڪري جي ڪا مجال ئي الله جي اهو (جبرئيل عليه السلام)
ديني احڪامات شا جيڪي گاهيون تعلق رکن ٿيون انهن ۾ پهچائيندڙ آهي. ۽ جيڪي
گاهيون دنيا جي معاملات شا وابسته آهن ۽ اوهان جي انهن جي مقصدن کي بهتر ڄاڻندڙ
آهيو انهن جي صحت ۾ ڪا دشواري نه آهي. مگر هيءَ چيو ويو ته اهو به وحي آهي
نه راءِ پوءِ چئبو ته جيڪا به شيءِ ظاهر ٿئي ٿي اها وحي ئي هوندي نه پهنجي ناهيل
پوءِ جهڙو ماڻهوءَ نبي ڪريم صلعم جي جهل کي نه ٿو ڏئي وري طرحين طرحين جا دليل ۽ ئي
الزام ڏيڻ لڳا ئي ٿو اهي دليل وارد نه ٿيندا.

۽ جواب ڏنو ويو آهي ته الله تعالىٰ جڏهن ان ڄاڻايل ۽ کي آسڻا بنايو ته اهو ڏاڪان

آڳ ۾ وحي هو. ۽ حضرت جبرئيل عَلَيْهِ السَّلَامُ کي شَدِيدُ الْقُوٰى شان موصوف ڪري
ڪيو ويو آهي ته انکي علمي ۽ عملي طاقت آهي. ۽ علمي طاقت جو مطلب هي آهي
ته سڀ آسمانين ڪتاب ڪنس ياد آهن ۽ ڪنس محفوظ آهن ۽ عملي قوت هن لحاظ
سان جيئن روايت آهي ته حضرت جبرئيل ع، حضرت لوط ع جي قوم جي ڳوٺن کي زمين جي
تري کان پٽي آسمان ڏانهن کڻي ويو ۽ وري انهن ڳوٺن کي اونڌو ڪيائين ۽ اهڙيءَ طرح
حضرت صالح عَلَيْهِ السَّلَامُ جي قوم ثمود کي زوريءَ آواز ڏنائين جو هو پنهنجن گهرن ۾ گوڏن
پر ڪري يا رڻ پياهٰذا. ۽ حضرت جبرئيل ع جي عملي قوت جو هن مان اندازو لڳائي
سگهجي ٿو ته انبياء ڪرام عليهم السَّلَامُ تي سدا سر نزول آڻ ۾ ڪا نه ڪا دقيقه جڏ
ٻڌندو هو.

فائدو:- يعني آڻ ۾ به ڪجهه دير ٻڌندو آهي پر حضرت جبرئيل ع آسمان جون
سڀ منزلون انهيءَ وقت ڪان به جلد طئي ڪري نبين سڳورن ع کي اچي الهي پيغام ڏيندو
هو ۽ مدد به ڪندو هو. جيئن حضرت يوسف ع جي مدد ڪيائين جنهن سدا سر پاڻ
ڪيس ڪنعان جي کوهه ۾ لاهي رسي ڪٽي چڏي هئي ۽ تري تائين پهچڻ ڪان آڳ
۾ پٽي اچي ڪيس سنڀاريو ڏنهڪائين. ۽ اهڙيءَ طرح حضرت ابراهيم ع جي مدد لاءِ ان وقت
پهتو جڏهن نمرود جي حڪم سان آڳ ابراهيم ع کي اڇلايو ويو. ع

ذُوْ مِرَّةٍ ط ذو صحانةٍ فی علمه وحفظه وعن عباسٍ رض ذو منظرٍ حُسنٍ وقيل عقل كامل
و رأيٍ وافرٍ اتى به فی اسلوب الترافی فَاسْتَوٰى ۵ قامَ علىٰ صورتِه الحقيقة
الاصليةِ بشیءٍ خَلَقَهُ اللّٰهُ عليها روی انه ما رآه احدٌ قبل محمدٍ صلعم علىٰ
صورتِه الاصليةِ من الانبياءِ مرتين رَأٰى مَرَّةً فی السّمآءِ ومَرَّةً فی الارض وقيل استوى
علىٰ ما جعل له فيكون تاكيدًا او تخصيصا بعد تعميمٍ او يقال انه فی الذهاب والمجيءِ بهمةٍ

ترجمو:- جيڪو پيدائشي طاقتور آهي پوءِ اهو (فرشتو) پنهنجي اصلي ۽ حقيقي صورت ۾ ٿي بيٺو.

ع منجانب حافظ راقم الحروف. ۵ ترفع - ترڻ:- خوشحال ٿيڻ - آسودحال ٿيڻ. القاموس الجديد ص ۶۸

ذُوْمِرَّةٍ ط ۱ - يعني حضرت جبرئيل عَلَيْهِ السَّلَامُ پنهنجي علم ۽ حفظ ۾ پيدا ٿيل طاقتور آهي.

۽ حضرت ابن عباس رضي الله عنه کان روايت آهي ته حضرت جبرئيل ۽ ٻڌي صورت وارو آهي ۽ ڪن چيو آهي ته حضرت جبرئيل امين ۽ عقل ڪامل ۽ راءِ ۽ وافر جو مالڪ آهي جنهن سان هو خوشحاليءَ جي راهن ۾ اڇي ويو آهي

فَاسْتَوٰى :- يعني پوءِ اهو فرشتو پنهنجي اصلي ۽ حقيقي صورت ۾ ٿي بيٺو يعني نمودار ٿيو جنهن صورت ۾ ڪيس الله تعالىٰ ۾ پيدا ڪيو آهي ۽ جنهن شڪل ۾ پيدا ڪيو ويو آهي .

هڪ روايت ۾ آهي ته حضور انور صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ جن کان سوا ۽ ٻئي ڪنهن به پيغمبر ۽ ڏسڻ ۾ نه آيو ۽ حضرت جبرئيل ۽ کي سندس اصلي صورت ۾ نه ڏٺو آهي . ۽ پاڻ سڳورن ڪيس سندس اصلي صورت ۾ ٻه ڀيرا ڏسڻ فرمايو آهي هڪ ڀيرو آسمان ۾ ۽ ٻيو ڀيرو زمين ۾ . ۽ ڪن چيو آهي ته جنهن شيءِ ۽ لاءِ خلقيو ويو آهي اهڙي شيءِ ۽ تي قائم رهڻ اهڙي ته اعتبار سان ٻيو ۽ اهو ڪم جي تڪميل کانپوءِ رخصت وٺڻ لاءِ تڪبير ٻڌڻ و ۽ ڪن چيو آهي ته اهو هڪ ڪمي ۾ اڇڻ ۽ وڃڻ لاءِ تيار ٿي بيٺو . والله اعلم .

وَهُوَ بِالْاُفُقِ الْاَعْلٰى ۝ ۽ هو جبرئيل ۽ ان وقت آسمان جي مشرقي ڪناري ۾ هو. [۱۳]

في ابن عباس رضي الله عنه بطلوع الشمس ويقال في السماء السابعة [۱۴] حال من ضمير اسْتَوٰى والضمير كل يحتمل بعد جبرئيل يحتمل الرسول صلعم من الفعل والحال فيكون الرؤية في السماء ظاهرا لانه رآه عند سدرة المنتهى ومرة اخرى من الانبياء وقبله على تلك الصورة التي خلقه الله عليها .

۽ تفسير عباسي ۾ منڪور آهي ته اهو جبرئيل ۽ سج جي طلوع ٿيڻ واري جڳهه تي هو. ۽ چيو ويو آهي ته ستين آسمان ۾ هو. صاحب تفسير لڪ جو قاعدو بيان ڪندي فرمائي ٿو ته "وَهُوَ" اِسْتَوٰى جي ضمير کان حال آهي يعني استوىٰ جو ضمير ذوالحال ۽ واو حاليه آهي. ۽ سڀ ضمير يعني عَلَّمَهٗ شَدِيْدُ الْقُوٰى کان وَهُوَ بِالْاُفُقِ الْاَعْلٰى تائين حضرت جبرئيل ۽ رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جن لاءِ احتمال رکن ٿا فعل ۽ حال جي اعتبار سان. پوءِ ۽ آسمان ۾ ڏسڻ ظاهرا مراد ٿيڻ ۾ ڇو نه بيشڪ رسول الله صلعم جن، حضرت جبرئيل ۽ کي سدرة المنتهىٰ

---

[۱۲] وهو بالافق الاعلى :- يعني رسول الله صلعم جن مطلب ته وحيءَ جي وقت رسول الله صلعم جن استوىٰ ڏاڪي ڏانهن بيٺي ۽ ٿي هئا. ان وقت سندن مرتبو گهڻو بلند ۽ بالا هو. (تفسير مظهري ص ۱۳۶ ج ۱۱) [۱۳] تفسير ابن عباس ص ۳۳۲

وٽ ظاهري ۽ اصلي صورت ڏيکاري. حالانڪ حضور اڪرم ﷺ جن کا سوءِ اڳيئن مان
ڪنهن به نبيءَ، حضرت جبرئيل ؑ کي سندس اصلي صورت ۾ نه ڏٺو هو جنهن صورت ۾
ڪيس الله تعالىٰ پيدا ڪيو آهي.

فائدو:- افق ۾ ڏيکاريل جبل غالباً هي، حڪمت آهي ته وچ آسمان ۾ ڏسڻ مشقت
۽ تڪليف کان خالي نه آهي. ۽ "اعلىٰ" ۾ غالباً هي، حڪمت آهي ۽ بلڪل هيئين افق تي
۽ پورئين طرح شيءِ ڏسڻ ۾ نه ايندي آهي جنهن ڪري هيئين افق ۾ ڏسڻ جو ذڪر
ڪيو ويو. ۽ ان ڏسڻ جو واقعو هن طرح آهي.

افق ۾ حضرت جبرئيل ؑ کي ڏسڻ:- هڪ ڀيري حضور ﷺ جن حضرت
جبرئيل ؑ کان خواهش ڪئي ته مونکي پنهنجي اصلي صورت ڏيکار. جنهن وعدو ڪيو ۽
"غار حرا" ۾ ۽ حسب روايت ترمذي ۽ "دلائل ابونعيم" ۾ اهو وعدو پورو ڪيو. پاڻ
سڳورا ﷺ تشريف فرما هئا ته حضرت جبرئيل عليه السلام کي افق مشرق ۾ ڏٺائون
جنهنجا ڇهه سو ۶۰۰ پر هئا ۽ جسامت جي لحاظ سان ايتري قدر ڦهليل هو جو افق
غربي ۽ تائين سڄي آسمان کي گهيري رکيو هئائين يعني آسمان جي سڀني ڪنارن کي
جسم سان ڀري ڇڏيو هئائين. پاڻ سڳورا ﷺ بيهوش ٿي ڪري پيا. ان وقت حضرت
جبرئيل ؑ انساني صورت ۾ پاڻ سڳورن ﷺ جن وٽ تشريف ڏيئي لاءِ هيٺ آيو
اڪثر حضرت جبرئيل ؑ انساني صورت ۾ حضرت دحيه ڪلبي صحابي رضي الله عنه جي
صورت ۾ پئي اينڊو هو جو هو صحابي ڪٽ سهڻو هوندو هو. ركن في الجلالين. تفسير ابن كثير ص ۱۹۰ ج ۴
تفسير ابن ڪثير مٿيون قصو هن طرح لکيو آهي. فرمايو آهي ته "مسند برار" ۾ آهي ته
حضرت محمد مصطفىٰ صلى الله عليه وسلم جن حضرت جبرئيل عليه السلام کي سندس
اصلي صورت ۾ ڏٺو آهي انجا ڇهه سو ۶۰۰ پر هئا هر هڪ پر ۾ ايترو وڏو هيس جنهن سان
آسمان جا ڪنارا پوري ڇڏيا هئائين. ان مان زمرد ۽ موتي ۽ مرواريد ڇٽي رهيا هئا.
هڪ ٻي روايت ۾ آهي ته حضور ﷺ جن، حضرت جبرئيل ؑ کان خواهش ڪئي ته

مون لڏي تنهنجي اهڙي صورت ۾ ڏسڻ چاهيان ٿو. حضرت جبرئيل ؑ عرض ڪيو ته
اوهان الله تعالىٰ وٽ ڪاڻ دعا گهري فرمايو. پاڻ سڳورن ﷺ جن ڏاڪڻي ته مشرق جي طرف
ڪاڻ پاڻ سڳورن ﷺ کي ڪا شيءِ مٿي ٽپندي نظر آئي جا پکڙ جيڏي ٿي ويئي جنهن کي ڏسي
پاڻ سڳورن ﷺ بيهوش ٿي ويا حضرت جبرئيل ؑ فوراً آيو ۽ پاڻ سڳورن ﷺ جن کي هوش
۾ آڻيا ٿين. وغيره. ابن ڪثير ص ۳۰ پاره ۲۷ سورة النجم ع ۲

وفي المعيني وهذا قبل الاسراء انتهىٰ. فلعله صلح عنه كان ذلك قبل ان:

وفي غاية الاماني وهذه الرواية كانت بعد مجيئه جبرائيل اول ما بعث الخالق الوصي على ما ورد اما اشقاوة تروى اشتد به الكرب من تكذيب قريش حتىٰ قالوا هجره شيطانه قال فاردت ان القي نفسي من شواهق ع فلما ضرجت فاذا هو جالس اكبر بين السماء والارض وقال لا تفعل فاتاه رسول الله صلعم فرهبت منه فرجعت الى اهلي فقلت دثروني فنزلت يا ايها المدثر قم فانذر انتهىٰ وانت خبير بان المدثر كما رواه الشيخان وافراد مسلم.

ترجمو:- تفسير معيني ۾ منڪور آهي جنهنجو مفهوم آهي ته پاڻ ڪريم ﷺ جن حضرت جبرئيل عليه السلام کي معراج واري رات ڪاڻ ايڏو ڏاڍو ڀو پيدا ٿيو جو شايد ان وقت اهو صحيح آهي اهڙيءَ طرح پيو ته صاحب فڪر ۽ سوچي.

۽ تفسير غاية الاماني ۾ منڪور آهي ته هي روايت حضور ﷺ جن جي غار حرا ۾ ڇهڙ ڪاڻ پوءِ جي آهي. اول اها آهي جو خالق اڪبر جل جلاله وحيءَ کي سرڪشي ڏيڻي اصل صورت ۾ هيبت ۽ جلال سان ملڪيو هو. پر پڇاءِ صاحب اعتبار راوي بيان ڪيو ته رسول الله ﷺ جن کي قريش جي تڪذيب سبب ڏاڍي تڪليف پهتي حتىٰ ڪه قريش اڀڻ ۾ چيو ته معاذ الله محمد ﷺ کي سندس شيطان ڇڏي ڏنو آهي.

ع ۱۵ منجانب حافظ راقم الحروف. ع ۱۶ شاهقي :- بدن القاموس الفريد ص ۳۵۳

۽ هي حديث صحيح بخاري شريف ۾ ص ۷۷۳ ج ۲ تي موجود آهي لفظن ۾ ڪجهه فرق آهي. جاڻڻ گهرجي ته اڪثر سني آهي دثروني ڏيڻ بجاءِ زملوني زملوني آهي. اشاعت تاج ڪمپني.

* تفسير جامع البيان في تفسير القرآن ص ۴۵ منجانب شيخ سيد محي الدين ڪي مجرد آهي. المعهد الفاروقي دهلي.

محبوب کریم صلی اللہ علیہ وسلم جن فرمائین تا تہ مون اھو رازو کیونہ پنھنجي
جا ن ي تکليف ۾ وجھان يعني پنھنجو پاڻ ي مٿا ھيٺ ڪيان ٿان ھيٺ اڇلايان ، پر جڏھن
مون پاھر نڪتس تہ اوچتو ڏٺم تہ حضرت جبرئيل عليہ السلام آسمان ۽ زمين جي درميان
ڪرسيءَ تي ويٺو آھي ۽ چيائين اي محمد صلي اللہ عليہ وسلم اوھان ائين نہ ڪريو بيشڪ اوھان
اللہ جا رسچا رسول آھيو ان کانپوءِ پاڻ فرمائيندا ھئا / فرمايائون تہ مونتي ان
ڪان رُعب طاري ٿيو ۽ مون پنھنجي گھر ڏانھن موٽي آيس ۽ گھر وارن کي مون
چيو تہ چادر سوڙھان مونکي ڍڪيو ، پوءِ قرآن ڪريم جي سورة "يا ايھا المدثر قم
فانذر" نازل ٿي ، فقط ۽ ڪن باخبر آھين تہ ڪن مدثر آھين ، رواہ الشيخين وھذا
۽ رواہ مسلم منفردا ،

اول ما نزل مبحوث فيه وعلى تقدير الشليم ان اكرب من قريش لم يكن الا بعد نزول
قم فانذر فانذر فلتت بروا ما على الارض فما روى ان جناحيه قد شدا الافق الحسبى ونحل
المراد بالافق الاعلى الافق[1] الذى يتعلق فى الدائرة الافقية بالسماء لا الدائرة الافقية
كما يتعلق بالسماء يتعلق بالارض بل بالارض الصق عند اهل الهيئة الضمائر كلها راجعة
الى الله تم الشديد القوى هو الرزاق ذو القوة المتين و ذو قوة منه القرب الرتبى والتدلى
جذبه بشر استرة الى جناب القدس ،

صاحب تفسير جو فرمان آھي تہ ھي بعث انا معاملي ۾ آھي جيڪو اول نازل ٿيو ھو يعني
غار حرا ۾ ۽ ميڙ جي اعتبار سان ھيءَ ڳالھ آھي تہ قريش جيڪا حضور اڪرم صلي اللہ عليہ وسلم
جن تي سختيون ڪئي ھئي اھا قُمْ فَاَنْذِرْ جي نزول کانپوءِ ھئي پوءِ جيڪي زمين تي رھندڙ
آھن سي پاڻ تہ اھڙيءَ معاملي ۾ سوچ ۽ ويچار ڪن ،

حضرت جبرئيل عليہ السلام جي اصل صورت متعلق روايت ڪئي ويئي آھي تہ حضرت جبرئيل عليہ
جا پير ايترا تہ وڏا ھئا جو آسمان جي ھيٺين ڪناري کي چڪي رکيو ھئائون يعني گويڪي
پرن جي ڊگھائي سڀ آسمان جاڪنارا ڪھڙي شيءِ شايد اوياھئا ،

---

[1] الافق :- افق جي معني ڪنارو آھي ، يعني دائري آسمان جي آخري حصي تي ھو جو ڏن کان آڏي دائرہ وجوب ھو جھڙي
ان کي ڪوئي سالڪ قدم نٿو ري سگھي ، (تفسير مظھري ص ۱۳۶ ج ۱۰)

ولعل المراد الخ:- يه شايد افق الاعلى ۾ مراد اهو اُفق آهي جيڪو آسماني ڪناري جي دائري سان وابسته آهي صرف ڪناري وارو دائرو مراد نه آهي يعني جيئن دائرو آسمان سان تعلق رکيو يه زمين سان به هت مراد اهو اُفقي دائرو آهي جيڪو آسمان سان تعلق پکڙي ٿو بلڪ زمين وارو دائرو اصل نجومي وٽ زمين سان ملحق آهي .

الضمائر کلها الخ سڀ ضمير الله تعالى ڏانهن رجوع ٿين ٿا جو هو مضبوط طاقت وارو آهي اهو رزاق آهي مضبوط قوت وارو آهي يه سندس ويجهڙائي درجاتي ويجهڙائي آهي يعني حضور اڪرم صلى الله عليه وسلم جن درجي جي اعتبار سان الله تعالى ڏانهن گهڻي قريب ٿيو يه ثم دنى يعني الله تعالى ۾ بشري پاڻ مي سان ڪيئن (حضور صلعم جن کي) چڪيو يه ڪين جناب قدس مي رکي ورتو الغرض، صاحب تفسير جو چوڻ آهي ته علمه شديد القوى کان وهو بالافق الاعلى تائين جيڪي ضمير هن کوڙ آهن انهن مان مراد الله تعالى ڏانهن جي ذات پاڪ آهي نه حضرت جبرئيل عليه السلام.

ثم دنى جبرئيل من النبي صلعم وذلك ان جبرئيل ع۲ڪان ياتي رسول الله صلعم في صورة الادميين كما ياتي الانبياء قبله فسأله رسول الله صلعم ان يراه نفسه على صورته التي خلق الله تعالى عليها فاراه نفسه فلما راٰه وشغل الافق خر رسول الله صلعم مغشيا عليه فنزل جبرئيل ع۲ في صورة الادميين فضم الى نفسه وجعل يمسح الغبار عن وجهه فقبل وهو قوله ثم دنى فتدلى حكاية عن ربه فتدلى ۾ تعلق به وهو تمثيل يطرد في حق جبرئيل ع۲ وفي المعنى وليس المراد منه الاسراء به وكان هذا ۾ الرؤية في اوائل البعثة بعد ازجاء اليه في حراء .

ترجمو:- "پوءِ (حضرت جبرئيل ع۲، رسول الله صلعم جن کي) ويجهو آيو پوءِ وڌيڪ ويجهو ٿيو"

تشريح:- حقيقت هن طرح آهي ته حضرت جبرئيل عليه السلام، رسول الله صلى الله عليه وسلم جن وٽ انساني صورت ۾ اينو جهڙيءَ طرح پاڻ سڳورن ڏانهن اڳي ٻين نبين وٽ اينو هو پوءِ حضور اڪرم صلعم جن، حضرت جبرئيل ع۲ کان سوال ڪيو ته هو ڪين پنهنجي ذات اُن اصلي صورت ۾ ڏيکاري جنهن صورت ۾ الله تعالى ڪيس پيدا ڪيو آهي . پوءِ حضرت جبرئيل ع۲، حضور اڪرم صلعم

نوٽ: تفسير جامع البيان في تفسير القرآن ص۵۵۴ سورة النجم مفتي امين الدين، شاعت المطبع الفاروقي دهلي .

۲ الناظم جو لکڻ .

جن کي پنهنجي ذات اصلي صورت ۾ ڏيکاري. پوءِ جڏهن پاڻ سڳورن ﷺ کيس ڏٺو تہ ان حالت ۾
حضرت جبرئيل ؑ پنهنجي پرن جي لمائيءَ سبب آسمان جي کناري کي ڍڪي ڇڏيو هو.
اها صورت ڏسي رسول الله صلي الله عليه وسلم جن بيهوش ٿي زمين تي ڪري پيا. پوءِ
حضرت جبرئيل عليه السلام انساني صورت ۾ هيٺ لهي آيو ۽ حضور ﷺ جن کي پنهنجي
جان ۾ شامل ڪيائين ۽ حضور صلي الله عليه وسلم جن جي چهري الڦرڻان غبار رحمتي
مان ڪڍڻ ۾ شروع ٿي ڏيو. پوءِ پنهنجي پالڻهار الله رب العزت جو پيغام
پاڻ سڳورن ﷺ جن جي حضور ۾ پيش ڪيائين اهو پيغام الله جو قول "ثُمَّ دَنٰى فَتَدَلّٰى" هو.
فَتَدَلّٰى :- يعني رسول الله ﷺ جن سان، حضرت جبرئيل ؑ متصل ٿيو. اهو حضرت جبرئيل ؑ
جو حضور ﷺ جن سان عروج ۽ بلنديءَ جو مثال آهي.

۽ تفسير معيني ۾ مذڪور آهي تہ حضرت جبرئيل ؑ کي اصلي صورت ۾ ڏسڻ جي
واڪي مان معراج واري رات واري ڏسڻ نہ آهي ۽ اهو ديدار بعثت جي ابتدائي
دور جو آهي جو غار حرا ۾ اڇو ڪاپو ۽ حضرت جبرئيل ؑ آيو هو.
وقيل في فَتَدَلّٰى الى انه ما تجاوز من مكانه فانه لما سأل مع تعلق كَتَدَلّٰى
الثمرة ونحل صح عنده بهذين والراجح فتدلى برؤيا. وقال الواسطي دَنَا مُحَمَّدٌ ﷺ
فَتَدَلّٰى الحجاب حتى جاء الى غيره من الحجاب فما زالت الحجب تدلى عن مُحَمَّدٍ ﷺ
حتى وصل الى ما شاء من قوله فكان قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰى والتدلى التكشف
ومن توهم انه بنفسه دَنَى فكانه جعل ثمه مسافة انما التدلى انه كلما قرب
من نفسه بعده من معرفته ازداد دُنُوٌّ ولحق ولا بُعْدَ له فكان في الحقيقة ذاته
شاهد ذاته. وقال في الاتقان ان في الكلام تقديماً وتاخيراً لان الدنو بعد التدلى
ودَنَى مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللهِ ﷺ من الرب ثم دلى قرب مكانة لا مكاناً فتدلى طلب
زيادة قرب وعن عباس رض الرب دَنَى من مُحَمَّدٍ ﷺ فتدلى اليه امره وحكمه
۽ عن جيو آهي تہ فتدلى ۾ هن ڳالهہ ڏانهن اشارو آهي تہ حضرت جبرئيل ؑ پنهنجي جاءِ مڪان

آيتي نہ وڏيچو تہ هُن اُتيئي معذرت طلب ڪئي. حضور صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جن کين سات ڏيڻ جو ائين سوال ڪيو جيئن نتيجي جي ڏيڍمي ٿيڻ جو پڇيو ويندو آهي. صاحب تفسير جو چوڻ آهي تہ شايد ان حضرات وٽ منڪورياڪار روايت صحيح آهي جنهن ڪري اهو رايو ڪيو اٿس. پوءِ پڻ تہ سوچ ويچار ڪرڻ وارا وڏيڪ کوجنا ۽ واسطي ڏيچو آهي تہ حضرت مُحَمَّدُ مصطفيٰ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جن پيرن ڪي ڪويو ۽ اهڙن جاين تائين آيو جتي ڪوبہ پيرو نہ هو يعني سڀ صحابات ڪچي ويا. حضور جن سيني پيرن ڪي ڪي پار ڪري اعليٰ مقام تي وڃي پهتا جتي پاڻ چاهيائون جيئن الله جي هن قول مان واضح آهي فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰى يعني طالب ۽ مطلوب جي درميان صرف بہ ڪمان جيترو فاصلو وڃي رهيو يا اڃا بہ ان کان گهٽ. پاڪ ذات جي مقام ڪي قريب تيا.

وَمَنْ قَرُبَ هَمَ الخ:- يعني هن ماڻهوءَ اهو ڏهم ڪيو تہ الله رب العزت؟ بنا انتہ رکين ڏيڍوٽيو نہ پوءِ گويا اهو ثابت ڪرڻ پوندو تہ الله تعالىٰ؟ ان جاءِ تائين پهتو ڪيو. حالانڪ تَدَلّٰى جو مفهوم هي آهي تہ جڏهن الله تعالىٰ؟ حضور اڪرم؟ جن ڪي پهنجي ذات جي قريب ڪيو تہ کين پهنجي معرفت کان بعيد ڪيائين. پوءِ تہ ڏُئُو ڏيڍمڙائي ۽ بُڌ ڏيراهين، الله تعالىٰ؟ جي لاءِ آهي ئي ڪانہ. پوءِ گويا الله تعالىٰ؟ جي حقيقي ذات جو، حضور صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جن جي ذات مبارڪ شاهد ڪيو. وقال في الاتقان الخ:- ۽ تفسير اتقان ۾ علامہ جلال الدين سيوطي؟ فرمايو آهي تہ ڪلام ۾ تقديم ۽ تاخير آهي جو تہ ڏُئُو، تدلّٰى کان پوءِ آهي ۽ حضرت مُحَمَّدُ؟ رسول الله؟ الله تعالىٰ؟ کي قريب تيا. ڏُئُو مان جاءِ جي ڏيڍمڙائي مراد آهي يعني تمام ڏيڍو تيا ائين نہ تہ اُن جاءِ کي ڏيڍو تياجتي الله تعالىٰ؟ جي ذات آهي. ۽ اگر ائين چئبو تہ پوءِ الله تعالىٰ؟ جي لاءِ جاءِ ثابت ٿيندي جڏهن کان هُو پاڪ آهي.

فَتَدَلّٰى جو مطلب آهي وڏيڪ ڏيڍو ٿيڻ. يعني حضور؟ جن کي وڏيڪ ڏيڍو ڪيو ويو

۽ حضرت ابن عباس رضہ کان روایت آهي ته الله تعالیٰ ۽ حضرت محمد صلعم کي ڏيکهوتيو لوءِ
پهنبجي امر ۽ حڪم کي پاڻ سگورن سان ڏاڍن وڏيڪ ۽ ڏيکهو ڪيائين.

فَكَانَ اما جبرئيل او الرسول عَلَيْهِ السَّلَامُ او الحق تبارك وتعالىٰ قَابَ القاب والقيب
كالقاد والقيد مقدار رسانة قوب قَوْسَيْنِ وفيه مجازات لغويةٌ بحذف مضافين او
ثلث اَوْ اَدْنٰى ه على تقدير مثل "اَوْ يَزِيْدُوْنَ" با لتقادير فيه وتمثيل مك القرب
وتحقق استماعه بلا وحي اليه ينفي البعد الملبس عليه

ترجمه:- "پوءِ هن کمان جيتري يا ان کان به ويجهي ڪاهيچي ڏيو."

فَكَانَ ۾ ضمير يا حضرت جبرئيل عَلَيْهِ السَّلَامُ يا رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يا الله
تبارك وتعالىٰ ۽ ڏاهن راجع آهي.

قَابَ:- قَابَ ۽ قِيْبَ، قَادَ ۽ قِيْدَ واتر آهي. مراد کمان جي ٻنڊ جيترو مقدار آهي
يعني ٻنهي جاين تي مضاف محذوف آهي پوءِ عبارت هيئن ٿيندي مقدار قُرْبِ يعني ٻنهي کمان
جي ويڇهڻ ۽ جي برابر يڪ ان کان به قريب هو.

قَوْسَيْنِ:- ۽ هن ۾ لغوي مجاز آهي ٻن ياتن مضاف جي حذف سان.

اَوْ اَدْنٰى:- هن لفظ ۾ "اَوْ" جو استعمال شڪ لاءِ نه بلڪ "اَوْ" بمعنيٰ بَلْ جي آهي جيئن
آيت "فَاَرْسَلْنَاهُ اِلٰى مِائَةِ اَلْفٍ اَوْ يَزِيْدُوْنَ" ۾ "اَوْ" جي معنيٰ بلڪ آهي. [۱۸]
يعني حضور ۽ حضرت جبرئيل ۽ الله تعالىٰ جو قرب تمام ويڇهڻ ۽ مدرڪ القرب
جي تڪميل ۽ رسول الله صلعم جن جو بغير وحي ۽ جي ڪلام ٻڌڻ جو تحقق، بُعد پيدا ڪرڻ
جي نفي ڪري جيڪا متشن پوشيده آهي. يعني حضور صلعم جن الهي ڪلام کي تمام قريب
ٻڌو جنهن ڪري به دوري نه هئي ۽ نه وري کي اُن ۾ التباس هو.

وعن ابن عباس رضہ حتىٰ كان منه قاب سين قوسين اقتربت مقبض القوسين والسِّيَةُ بكسر
السين المهملة والتحتية الخفيفة وهي ما عرق من طيرفيها وكل قوس قابان فقابه صلعم

---

[۱۸] هكذا في تفسير مظهري ص ۱۳۶ ج ۱۱ . سورت صفت ۾ هي آيت آهي فارسلنا الى مائة الخ

عبارةٌ عن غاية القُرب وفناء العين من البين وانما هو بالنسبة الى المتجلّي فانباءُ المعرفة واجابة الدعاءِ والفوز بسعادة الدارين والبقاء بالله وهو اجل النعم التي لا فوقها نعمةٌ وفي الصحيحين في حديث المعراج عن انس رض ودنى الجبار رب العزت فتدلّى اى فقرب حتى كان منه قاب قوسين او ادنى

ڀ حضرت ابن عباس رض کان روايت آهي ته حتى کان منه قاب سين يعني تانجو اهو قاب سين ٿيو يعني اپتريقدر ويجهو ٿيڻ جيئن کمان جو مٿيوڀهٽ مطلب ته صفا حاصل ٿيو "والسّيئة" سين جي زير سان ۽ "ى" ساکن سان مراد هاشي ۽ آهي جنهن سان پکي ۽ جي هڏن تان گوشت لاٿو ويندو آهي. ۽ هرهڪ کمان کي به قاب هوندا آهن ۽ مقدار مراد آهن يعني کمان جي وارو مفاهلو. پوءِ حضور ۲ جن ويجها ٿيا. هي عبارت نهايت قُرب کان آهي ۽ اڪ جي ظاهري فنا ٿيڻ کان عبارت آهي. پر الله تعالىٰ ڏاهن منسوب ڪرڻ جو مطلب هي آهي ته معرفت جي خبر ڏيڻ ۽ دعا قبول ڪرڻ ۽ بنهي جهان جي سعادت سان ڪامياب ڪرڻ ۽ الله ۽ سان بقاءُ ٿيڻ آهي. اهي وڏيون نعمتون آهن، انهن کان مٿي ڪا به نعمت نه آهي.

ڀ صحيح بخاري ۽ صحيح مسلم ۾ معراج جي حديث ۾ مذڪور آهي. حضرت انس رض کان روايت آهي ته الله جبار رب العزت ۽ ويجهو ٿيو پوءِ وڌيڪ ويجهو ٿيو اپتر وڃي بن کمان جيترو فاصلو ويجي رهيو يڪ ايجا وڌيڪ ويجهو ٿيو.

وفي المعالم* قال ابن مسعود رض قاب قوسين قدر ذراعين والقوس اليذراع تُقاس بها مِنىٰ قاس يقيسُ او ادنى بل اقرب وفي انيسا بوري وقد يجعل ذكر القوس عبارة عن معنىً اخر وهو ان العرب كانوا اذا تعاهدوا وتعاقدوا بينهم سطحوا قوسًا او قوسين تاكيد بين اثنين فاخبر الله سبحانه انه كان بين جبرئيل و محمّد عليهما السّلام من المحبة وقرب المنزلة مثل ما تعرفون فيما بينكم

وفي المكي واصله ان الحليفين من العرب كانا اذا اراد اعقد الصفاء باعضد

---

* تفسير معالم التنزيل على هامش تفسير الخازن ص ۸۵۵ جلد ۲ سورة النجم اشاعت المطبعة الخيرية الواقعة في الجمورة المصرية ۱۳۰۸ھ

خرجا يقوسها فأنصفا بينهما يزيدان بن امرئ القيس فحاميا كل واحد منهما عن صاحبه.

۽ تفسير معالم التنزيل ۾ مذڪور آهي، حضرت ابن مسعود رضه فرمايو تہ قاب قوسين بن هٿ جيترو قد رهيا هوندو هئا ۽ قوس هڪ هٿ آهي جنهن شيءَ تي تير ڪيو ويندو آهي. قوسين ماخوذ آهي قاس يقيس کان. او ادنى. او بمعنى بل جي آهي جنهنجي معنى آهي بلڪ تمام ويجهو ٿيو.

۽ تفسير نيشاپوري (مراد تفسير اسلامي آهي) ۾ مذڪور آهي بزرگ "قوس" جو ذڪر ڪندي فرمائي ٿو تہ اها عبارت پڻ معنى جي نشان ڏيڻ لاءِ آهي. تہ بيشڪ عرب جڏهن پاڻ ۾ ڪو به معاهدو ڪندا هئا تہ هڪ ٻئي کي پڪائڻ ۽ چلائڻ لاءِ (يعني) پنهنجي ڏرين جي وچ ۾ تاڪيد جي لاءِ. پوءِ الله سبحانہ وتعالى، حضرت نبي تہ بيشڪ حضرت جبرئيل ۽ حضرت محمد ڪريم عليهما السلام جي وچ ۾ ٻين ٻي محبت ۽ درجي جي ويجهڙائي آهي جيئن اوهان پاڻ ۾ هڪ ٻئي کي سڃاڻندا آهيو.

۽ تفسير مڪي ۾ مذڪور آهي ۽ اصل هيءَ گالهہ آهي تہ بيشڪ عرب جا به حليف جڏهن پاڻ ۾ دوستي ۽ صفائي خلوص جي معاهدي جو اظهار ڪرڻ چاهيندا هئا تہ هڪ پنهنجي ڪمان ڪٽي يا هر هڪ ٻئي جو هٿ پنهنجي پاڻ ۾ ملائي رکندو هو. ان مان هن امر جو اظهار مقصود هوندو هو تہ اسان پاڻ ۾ هڪ ٻئي جا حمايتي ۽ هر طرح جا مددگار آهيون ۽ ابتر ائي قريب آهيون جيترو هڪ ٻئي ڪمان.

وفي مجمع البحار للشيخ المختار ظاهر الاظهار عن التفسير المعين فلما بلغ فرق السموات في مكان مرتفع وصعد جبرئيل حتى جاوز سدرة المنتهى فقال له جبرئيل الى لم اجاوز هذا الموضع ولم يؤمر بالمجاوزة عن هذا الموضع غيرك فجاوز الموضع الذي شاء الله له فاشار جبرئيل بان سلم على ربك فقال عليه السلام التحيات

---

*. هي عبارت جامع البيان في تفسير القرآن للشيخ السيد معين الدين (عرف تفسير معيني) ۾ آهي.

للّٰہِ والصلوٰتُ والطیبات قال اللہ تع السّلام علیک ایھا النبی ورحمۃ اللہ وبرکاتہ فاراد النبی صلعم ان یکون لاُمّتہٖ ایضًا حظٌّ من السّلام فقال السّلامُ علینا وعلیٰ عباد اللہِ الصالحین فقال جبرئیل واھل السّمٰوات کلّھم اشھد ان لآ الٰہ الا اللہ واشھد ان مُحمّدًا عبدہٗ ورسولہٗ ۔ وھٰھُنا قال بعض ان ترک وصفہ لاشریک لہٗ لانہ لم یکن ھناک فیمتاج الی التاکید واللہ اعلم بمرادہٖ وقد علمت الادب بابہٖ تع یمنع التاکید ایضًا ۔

ترجمہ :- تفسیر مجمع البحار جو طاھر الاطھار شیخ طاھر محدث رح جو ٹکیل آھي سو تفسیر معینی ۽ کان روایت نقل کئي آھي تہ جڏھن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم جن آسمان جي شان بدن مکان تي پھتا ۽ سدرۃ المنتھیٰ کان لنگھیا ۔ پوءِ حضرت جبرئیل ع، حضور ۲ جن جي خدمت ۾ عرض کیو تہ آءٌ ھن جاءِ کان اڳتي نہ ھلندس ۽ اوھان کا سوءِ پئي کھنئي بہ ھن جاءِ کان لنگھڻ جو حکم نہ ڏنو ویو آھي ۔ پوءِ حضور اکرم نور مجسم شافع امم صلی اللہ علیہ وسلم جن اھڙن مقامات کان گھڻ ریا جیئي کہ اللہ تعالیٰ چاھیو ۔ پوءِ حضرت جبرئیل ع ھن گالھ تي اھڙن اشارو کیو تہ رسول اللہ ۲ جن اللہ رب العزت ۲ جي سلام کیو پوءِ فرمایائون التحیات للّٰہِ والصلوات والطیبات ۔ اللہ پاڪ ۲ فرمایو السّلام علیک ایھا النبی ورحمۃ اللہ وبرکاتہٗ ۔ پوءِ حضور ۲ جن چاھیو تہ منھنجي امت لاءِ بہ سلام ۾ حصو ھجي گھرجي ھن ۱ پوءِ پاڻ سگھن ۲ فرمایو السلام علینا وعلیٰ عباد اللہِ الصالحین ۔ پوءِ حضرت جبرئیل ع ۽ سڀني آسمان وارن چیو اشھد ان لآ الٰہ الّا اللہُ واشھد ان مُحمّدًا عبدہٗ ورسولہٗ ۔

۽ ھتي بعض حضرات جو چو ٿي آھي تہ جیکڏھن ھن ھت وصفہٗ لاشریک لہٗ جي لفظن کي ترک کیو، نہ پڙھیو جو اھو ناممکن آھي تہ پوءِ تاکید ڏانھن گنجي

جو رُخ ڏسڻ ۾ آيو. وڏيڪ لاءِ الله؟ صحيح حقيقت کي بهتر ڄاڻندڙ آهي.

صاحب تفسير فرمائي ٿو ته مون الله رب العزت؟ جي ڏسڻ جي ڪا دليل يا معلوم ڪيو آهي نه هو ڪاڪين کي به منع ڪري ٿو.

فائدو:- امام بخاري رح معراج جي قصي ۾ شريڪ بن عبدالله بن انس رض جي روايت ڏئي بيان ڪيو آهي ته رب العزت؟ قريب ٿيو پوءِ هيٺ لهي آيو ايتري تائين جو رسول الله صلي الله عليه وسلم کي ايترو ويجهو ٿيو جيترو بن ڪمان جو فاصلو يا ڪمان به قريب.

شيخ محمد حيات سنڌي پنهنجي رسالي ۾ لکيو آهي ته هي حديث غريب آهي. اڪثر بطرح حضرت ابن عباس رض به بيان ڪيو آهي جنهن کي ابوسلمه رض نقل ڪيو آهي. صوفي حضرات جو ڪن ٿا ته بن ڪمان ۾ مراد قوس امڪان يا قوس وجوب آهي صوفي مرتبهٔ ردجي قرب ۾ قاب قوسين جي مقام تي پهچندو آهي ته انجي نظر بن ڪمان يعني دائرهٔ امڪان يا دائرهٔ وجوب تائين هوندي آهي. ليڪن پر مرتبهٔ اَدنيٰ تي پهچندو آهي ته انجي نظر ڪمان قوس امڪان پوشيده تي ويندو آهي. ڪيس پنهنجي هستيءَ جو فنا يا نشان نظر نه ايندو آهي.

عرب جو رواج هو ته جڏهن به ماڻهو پاڻ ۾ دوستي، محبت ۽ خلوص مودت (محبت) جو اظهار ڪرڻ چاهيندا هئا ته هڪ پنهنجي ڪمان ڪٽي ايندو هو يا پٽي جي ڪمان سان ملائي رکندو هو ان مان هن امر جو اظهار مقصود هوندو هو ته اسان پاڻ ۾ هڪ پٽي جا حصا بٽي يا هر طرح جا مددگار آهيون. يا ايترائي قريب آهيون جيترو هي پٽي ڪمان. تنهنڪري "قاب قوسين" ۾ مراد بارتعالي جي قرب جو مرتبو آهي جنهنجو ادراڪ ۽ عارف ٿي ڪري سگهي ٿو. باقي جنهن مرتبهٔ قرب جو مزو نه چکيو هوندو اهو چڀائي. [۱۶]

---

[۱۶] تفسير مظهري ص ۱۱۶، ۱۳۶ پاره ۲۷ سورة النجم.

قاس - قَيْسٌ :- جي معنيٰ مقدار جي آهي. [20]

قَابَ :- ڏاڪڙ کي ٻ چيو ويندو آهي. ۽ بعض چون ٿا آهن ته صرف ٻن هٿن جيترو فاصلو رهي ويو هو. [21]

علامه زمخشري رح فرمائي ٿو ته ڪمان ۽ نيزي، گز ۽ هٿ شاعرن وقت، اندازو ڪيو ويندو هو آهي ته بن ڪمانن جي فاصلي تي يا تير جي يا هٿ جي فاصلي تي آهي

قَابَ :- ڪمان جي مُٺ کي ٻ چيو ويندو آهي معنيٰ هيءَ ٿي ته هُو ٻئي يعني طالب ۽ مطلوب، ويترو قريب ٿيا جيترو بطرح بن ڪمانن کي ملائڻ سان ٿئي مُٺ يا ڪ ۾ ملي ويندي آهي ڪجھ ٻ فاصلو نه رهندو آهي. هي جسماني قرب ڏاهن اشارو آهي. [22]

مَآ اَوْحٰى اللّٰهُ اِلٰى عَبْدِهٖ وهو مُحَمَّدٌ صلعم وما قيل فاوحى جبرئيل الى عبد الله وضمائر قبل الذكر كونه معلوما كقوله على ظهرها فلا يخلو عن تكلف مَآ اَوْحٰى

ترجمه :- "پوءِ الله تعالىٰ ٻ پنهنجي ٻانهي حضرت محمد مصطفىٰ صلي الله عليه وسلم ڏاهن پيغام موڪليائين جو موڪليو اٿس."

تشريح :- وما قيل الخ :- ۽ جيڪو چيو ويو آهي پو ۽ حضرت جبرئيل عليه السلام ٻ ٻانهي ڏانهن پيغام موڪليائين" هن آيت ۾ جيڪي ضمير ذڪر ڪيا ويا آهن اهڙن جو ذڪر اڳ ٿي چڪو آهي جنهن ڪري مذڪور بالا ذڪر تي اڪتفا ڪئي وڃي ٿي.

وفي الابهام تفخيم للموحى به وتوقف اهل الاحتياط في تنقيحه بل تفسيره وتصدّى بعضهم تفصيلاً بعد الاجمال زهاء اربعين وجهًا بالرواية عن الصحابة رضي الله عنهم اجمعين.

۽ راز ۾ مخفي رکڻ ۾ ان ذات جي تعظيم ڪرڻ مراد آهي جنهن شيءِ ۽ شايسته وحي ڪيو ويو آهي. ۽ احتياط وارن ان وحي ڪيل شيءِ جي صفائي ۽ تفسير ۾ ٻاهمو ٿيا

---

[20] تفسير حقاني جلد ۶ ص ۳۰۷ [21] تفسير ابن كثير ص ۲۲ سورة النجم
[22] تفسير حقاني جلد ۶ ص ۳۰۷

کان کي ورتو ڏيڻ، ۽ بعض حضرت مجموعي بيان کان پوءِ تفصيل سان انجام ڏيڻ
جي در پئي ويا آهن جن تي ڌيان ڇاڪيم وجهي بيان ڪيا آهن. سڀني به اهن صحابه ڪرام رض
جي روايات مان آخذ ڪيا آهي اهي هيءَ آهن.

۱ انه ايجاب خمس صلوات و فضائلها ۲ انه آخر آيتے سورة البقر وما بها
۳ انه قال رأيت ربي في احسن صورة فقال يا محمد ۴ قلت لبيك يا رب قال فيم
يختصم الملأ الاعلى ثلث مرات قلت لا ادري فوضع كفه بين كتفي ووجدت
بردها بين ثديي فتجلى لي كل شيء فعلمت علم الاولين والآخرين ثم قال
يا محمد ۵ فيم يختصم الملأ الاعلى قلت في الكفارات قال وما هي قلت اسباغ الوضوء
في المكاريهات والمشي بالاقدام الى الجماعات وانتظار الصلوة بعد الصلوة والغنى
والعدل في الغضب والرضا فسئل عن الدرجات فاجاب اطعام الطعام وافشاء السلام
والصلوة بالليل والناس نيام. فسئل عن المهلكات فاجاب صح مطاع وهوى
متبع واعجاب المرء بنفسه فصدقته في الكل بقوله صدقت يا محمد ۶. ثم قال
فيم ۷ اربعة مسائل اختصم فيها الملائكة المقربون منذ اربعمائة الف سنة فسرتها
وقد علمت ان هذا الحديث طرقه فيها طريقا المشكوة من الترمذي وغيره.

ترجمو:- ۱ پنجن نماز ۽ سندن فضائل جو واجب ڪرڻ. ۲ سورة البقر جون آخري ٻه آيتون
۽ جيڪي ڪجهه انهن ۾ فائدا آهن. ۳ تحقيق رسول الله ﷺ جن فرمايو موڻ پنهنجي رب
کي زور سهڻي صورت ۾ ڏٺو پوءِ الله تعالى ڪ فرمايو "اي محمد ۴!" موڻ عرض ڪيو "اي
منهنجا پالڻهار موڻ حاضر آهيان". الله ڪ فرمايو ته ملأ الاعلى ڪهڙين شين ۾ جهگڙو ٿا
ڪن؟ اهو قول الله ڪ جي ٻيڙ فرمايو.

موڻ عرض ڪيو ته رب العلمين هو ڪي ڪاڪيرن ۾ آهي. پوءِ الله رب العزت ڪ پنهنجي قدرت
جي ڪري ۽ رحمت کي منهنجي پنهي ڪلهن جي وچ ۾ رکي فرمايو ۽ موڻ سندس آڱرين
جي ٺنڊاڻ کي پنهنجي سينڊي ۾ محسوس ڪيو پوءِ ان سبب هر شيءِ روشن ۽ ظاهر

۵ قال ثم فيم قلت في الكفارات والمكاريهات والدرجات والمهلكات
فسئل ما الكفارات فاجبت بما مر فسئل ما المكاريهات فاجبت بمشقة الشتاء
في السبر والحار نية والنقص في الفقر والغنى والعدل في الرضا والغضب

تي پئي پوءِ مون پهريون ڀيرو سيني جو علم حاصل ڪري ورتو پوءِ الله ڏانهن فرمايو اي محمد! ملأ الاعلى ڪهڙين شين ۾ جهيڙو ڪن ٿا؟ مون عرض ڪيو ته "ڪفارات" ۾. الله تعالى فرمايو ته اهي ڪفارات ڇا آهن؟ مون ڇيو ته مڪروهه شين ۾ پاڻي ۾ پي پلٽڻ[۲۳] ۽ جماعت سان نماز ادا ڪرڻ لاءِ پيرين پنڌ هلڻ ۽ هڪ نماز جي ادائگيءَ کان پوءِ ٻي نماز لاءِ انتظار ڪرڻ. الله تعالى فرمايو ته پوءِ ڇا ۾؟ مون عرض ڪيو ته ڪفارات، منجيات، درجات ۽ معلمات ۾ پوءِ وري الله تعالى ڏانهن ڇيو ته ڪفارات ڇا آهن؟ ته مون ساڳيو ئي جواب ڏنو جو مٿان ڏنو ويو آهي. پوءِ وري ڇيو ته منجيات ڇا آهي؟ پوءِ محبوب جواب عرض ڪيو ته جلي ۽ خفي طرح الله ڏانهن جو خوف ڪرڻ ۽ مسڪيني ۽ شاهڪاري ۾ رضا (راضي) ڪرڻ ۽ ڪاوڙ ۾ رضا مندي ۾ انصاف ڪرڻ. پوءِ وري ڇيو ته درجات ڇا آهن جو ڏانهن عرض ڪيو ويو ته ڪاوڙ ۽ سلام جو ڦهلاءُ ڪرڻ ۽ رات جو ماڻهو پنهنجن آرامگاهن ۾ ننڊ ۾ هجن ان وقت نماز جو ادا ڪرڻ. پوءِ وري ڇيو ته معلمات ڇا آهن؟ جواب عرض ڪيو ته تن درست هجڻ. سواري ۽ جو ٻي عيب هجڻ ۽ کهڻي مٽيءَ جي خواهش ڪرڻ ۽ مرد جو پنهنجي ذات ساڻ تڪبر ڪرڻ. پوءِ الله تعالى فرمايو ته حضور انور صلى الله عليه وسلم جن جي سيني شين ۾ نقص يقيني ۽ فرمايائين ته صَدَقْتَ يَا مُحَمَّدُ ۱۲ اي محبوب اوهان سچ فرمايو آهي.

پوءِ الله فرمايو ته هي چار ئي مسئلا آهن ڪفارات- منجيات- درجات ۽ معلمات جن ۾ مقرب فرشتا چئن ڪن ساڻن ڪان جهيڙو ڪندا رهيا آهن.

صاحب تفسير فرمائي ٿو ته مون اهڙن جو تفسير ڪيو ۽ معلومات حاصل ڪيم ته بيشڪ هن جا ڪهڻا ئي پهلو آهن اهڙن مان ۾ رستا- پهلو ٻيا آهن جڏهن ماڻهو هي آهي ڀيڻي جسم جو حصو جو اڪ جو مريض آهي ۽ ڀيڻي اکين جي بينائي سبب تيل الشن يا ظاهري روشني ۾ رکڻ لڳو الشن ته اهو ۾ درجات ۽ منجيات ۽ ڪفارات جو هڪ پهلو آهي ۽ ٻيو،

---

۲۳ تفسير ابن ڪثير ۾ منصور آهي ته جڏهن وضو ناڪارگن ري ته جيئن طرح صفائي ڪئي وڃي ٿو ۽ هي به ڪيو ويو ته جيئن ڪندو اهو پاڻي زمين تي اريندو ۽ خبيث سان زمين سندس استقبال ڪيندو ۽ گناهن کان ائين پاڪ ٿيندو جيئن ڏاڙهي جي ڏينهن ڏينهن ڪپڙا ڏينهن آهي. ص ۲۳ پارو ۲۷ سورة النجم.

۴ اذا فرغت من الصلوٰة فقل اللّٰھُمَّ اِنِّیْ اَسْئَلُکَ الطیبات وفعل الخیرات وترک المنکرات وحُبَّ المساکین ان تغفرلی خطیئتی وتتوب علیّ واذا اردت بقوم فتنۃً فتوفنی الیک غیرمفتونٍ ۔ ۵ عبدٌ تنی فی الخلوۃ فاشفع لِاُمَّتِک فی الجلوۃ۔

۶ قال اللہ تم نبیک لولا العقاب ما کان با متک الحساب۔ ۷ قال اللہ تم یا محمدؐ! انا وانت وما سوی ذالک خلقت لاجلک۔ ۸ قال سبحانہ وتعالیٰ وجدک یتیماً فاٰویتک ووجدتک ضالاً فھدیتک ووجدتک عائلاً فاغنیتک الم نشرح لک صدرک الم اضع عنک وزرک الم ارفع لک ذکرک۔

۴ چاہیں وجھن مان چوتوں وجہ بھی تہ "جنھن رسنجا حبیب ۲) اوھاں نماز کان فارغ تیو تہ ھی الفاظ چئو ۔ ای اللہ ؟ بیشک آءُ توکان پاک ءِ حلال شیون توگھران ءِ توکان نیک کمن کرڑ ءِ بُرن کمن کی ترک کرڑ ءِ مسکین ساں محبت کرڑ جو سوال توکریان رءِ، توں سنھنجون خطاؤں معاف کرءِ توں موتئی پاجھ کرءِ جنھن کھن قوم ءِ فتنی ءِ آزمائش جو ارادو کریں تہ حوالی فتنی، مٹاءِ آزمائش کان نجات ڈیئی پاڻ ڈانھن گھراءِ یعنی موتی اھڑی حالت موڪلات ڈی جو آءُ فتنی مٹاءِ آزمائش کان محفوظ ھجان۔

۵ توں سنھنجی اکیلائی ءِ ۽ عبادت کئی آھی ءِ توں پنھنجی امت جی لاءِ اللہ بزرگ وبرتر جی دربار ۾ سفارش جی اپیل کر۔ ۶ اللہ ؟ پنھنجی حبیب نبی کریم ۴ جن کی فرمایو تہ جیکڈھن عذاب نہ ھجی ھا تہ تنھنجی امت شا حساب بہ نہ ھجھا۔

۷ اللہ تعالیٰ ؟ فرمایو ای محمدؐ ۴ آءُ آھیان ءِ توکان آھیں ءِ اھی ءِ کائنات ءِ جو کجھ بھی سو سبب توں تنھنجی کری ئی خلقیو آھی۔ ۸ اللہ سبحانہ وتعالیٰ ؟ فرمایو چا توں اوھاں کی یتیم کری نہ لتو ءِ توں اوھاں کی پناہ ڈنی ءِ توں توکی بیخبر نہ لتو ءِ توں تنھنجی رھنمائی کئی ءِ توں توکی مسکین نہ لتو ءِ توں اوھاں کی شاھوکار کیو چا شا تنھنجی سینی کی نہ کولیو چا شا توکان تنھنجی بار کی نہ لاتو چا شا تنھنجی لاءِ تنھنجی ذکر کی بلند نہ کیو۔

۹ الجنة حرام دخولا لاحد من الانبياء ما لم تدخل انت ولا لامة تدخل امتك

۱۰ لم اكثر مالا لامتك حتى يمكث الحساب يوم القيامة ولا عمرهم عمرا طويلا كيلا يقسو

۱۱ قلوبهم ولا املكهم بالمناجات حتى لا يخرجوا بلا توبة من الدنيا وجعلتهم اخر

الامم كيلا يلبثوا في القبور مكثا طويلا

۱۲ ان اهل ذكري في ديانتي واهل شكري في مزيد نعمتي واهل مصيبتي في مغفرتي وانا طبيبهم

وحبيبهم فاويهم اذا رجعوا الى المغفرة او بالمصائب في الدنيا ليتطهروا عن المعائب

ترجمو:- ۹ جنت هر هڪ نبي کي لاءِ داخل ٿيڻ اعتبار سان حرام آهي جيستائين (ان) تون

امت جنت ۾ داخل نه ٿيندءِ ۽ تيستائين هڪ به امت جنت ۾ داخل نه ٿيندي جيستائين (محبوب)

توهانجي امت جنت ۾ داخل نه ٿيندي.

۱۰ مون تنهنجي امت کي گهڻو مال دولت ان ڪري آهي جو هوءَ قيامت جي ڏينهن حساب ڏيڻ

لاءِ دير تائين رهي ۽ مون کين ڊگهيون ۽ ڏيرون عمريون به نه ڏنيون (جو هوان سان

سخت ٿيان ۽ سندن دلين کي سخت ٻڌي وڃن ۽ مون کين دعائن ۽ التجائن جي ذريعي

هلاڪ ڪري برباد نه ڪن جيستائين هو دنيا مان بغير توبه جي نه ڪرنديءِ ۽ مون کين

پيغمبري ۽ ولي امت بنايو نه جيئن قبرن ۾ ڊگهو ۽ ڏاڍو عرصو نه رهن.

۱۱ بيشڪ منهنجي ذڪر وارو منهنجي مهماني ۾ آهي ۽ منهنجي شڪر وارو منهنجي وڌيڪ

نعمتن ۾ آهي ۽ منهنجي بيقراريءِ ۾ مصيبت وارو منهنجي مغفرت ۾ آهي ۽ آءٌ انهن

جي پاڪ ڪندڙ آهيان ۽ سندن محبت ڪندڙ آهيان پوءِ مون کين پناهه ۾ رکندڙ آهيان

جڏهن هو مغفرت ڏانهن موٽيا يا دنيا ۾ مصيبت ۾ رهيا تان نه هو عيب کان پاڪ ڪيا وينا.

۱۲ عيش کما شئت فانك ميت واحبب ما شئت فانك مفارقه واعمل ما شئت

فانك مجزي به. ۱۳ قال الله تعالى وتبارك نظرت في ذنوب امتك فلم ادر ي الوجه

الا العفو. ۱۴ قال الله تعالى وتبارك ما اهمني امر امتي فقال هم بيت اليك بين يديك

قبضة فيها ذنوب امتي وقبضة فيها تقصير واعتراف بالذنوب فقال الله عفوت الذنوب

بالرحمة والتقصير بالشفاعة منك لهم.

ترجمہ:- ۱۲ جیڪو تون چاهين تيئن زندگي گذار جو تو تون مرندڙ آهين ۽ تون جيڪي چاهين سو پسند ڪر جو تو تون (نڪان) جدائي ڪرڻ وارو آهين ۽ تون جيڪو چاهين سو عمل ڪر جو تو انجو بدلو تو کي ڏنو ويندو.

۱۳ الله تبارڪ وتعالىٰ فرمايو ته مون (اي محمد ﷺ) تنهنجي امت جي گناهن ۾ نظر ڪئي ته معاف ڪري ڇڏيو ۽ پيو ڪو سبب نه ڄاڻ.

۱۴ الله تبارڪ وتعالىٰ فرمايو ته مون (تنهنجي امت کي) پاڻ ڏانهن رهنمائي نه ڪئي. پوءِ جيڪا شيءِ ته مون (کين) تنهنجي دربار جي هدايت ۽ رهنمائي ڪئي سا طريقن سان. هڪ شئ آهي جنهن ۾ منهنجي امت جا گناهه آهن. ۽ بي شئ آهي جنهن ۾ (منهنجي امت جي) ڪوتاهيون ۽ گناهن جو اقرار ڪرڻ آهي. پوءِ الله تعالىٰ فرمايو ته مون پنهنجي رحمت شان گناهن جي درگذر ڪيو ۽ ڪوتاهين کي تنهنجي طرفان سندن لاءِ شفاعت ڪرڻ سان معاف ڪيم.

۱۵ قال الله ثم سل تعط يا محمد ﷺ قال صلعم الهي انت اعلم فقال احزنك تقصيرات امتك قال نعم فقال انت شفيعهم فيما يتصرفون في فرائضي وانا اكون شفيعا لهم فيما يتصرفون في سنتك. ۱۶ قال الله تبارك وتع يا محمد ﷺ ان امتك لا تخلو خصلتين عاصٍ ومطيعٌ فالطاعة برضائي والمعصية بقضائي فما كان برضائي اقبله منهم وما هو بقضائي فاغفر لهم.

ترجمہ:- ۱۵ الله تبارڪ وتعالىٰ فرمايو ته اي محمد ﷺ ڪريم ﷺ اوهان جو ڇا هيو ته سو گهرو اوهان کي اهو عطا ڪيو ويندو. حضور اڪرم ﷺ جن فرمايو الهي العالمين تون بهتر ڄاڻندڙ آهين. پوءِ الله تعالىٰ فرمايو اي حبيب ﷺ ڇاڪاڻ ته تنهنجي امت جون ڪوتاهيون ڏسي ڏک ٿيون؟ ڇا ﷺ جن فرمايو ته "ها" پوءِ الله تعالىٰ فرمايو ته توهان (محبوب ﷺ) الهن جا شفيع (سفارشي) ڪهيو الهن معاملات ۾ جيڪي منهنجي فرائض مان آهن ۽ هو منهنجي فرائض جي ادائگي ۾ ڪوتاهيون ڪن تا. (تون سفارش ڪر ته) کين معاف ڪريان. سبحان الله

۽ مان ربّ جا اهڙن معاملات ۾ سندن سفارشي آهيان جن ۾ تنهنجي سُنّت جي ادائگي ۽ ڪوتاهي کان ڊڄن ٿا آهن. (يعني آءُ رب فرمائيندو ته سندن حق ۾ سفارش ڪريان ۽ وڌائين معاف (زيادو) سبحان الله وبحمده ۽ سبحان الله العظيم وبحمده ۽ استغفر الله ٿ.

۱۶ الله تبارڪ وتعالىٰ فرمايو اي محمدؐ ۽! بيشڪ تنهنجي امت ۾ عادتن کان ٻاهر آهي ۱ بيفرمان آهن ۽ يا فرمانبردار آهن. پوءِ فرمانبرداري سڀني تنهنجي رضامنديءَ سان آهي ۽ بيفرماني سڀني تنهنجي ناپسنديءَ تقديرسان وابسته آهي. پوءِ جيڪي سڀني تنهنجي رضامنديءَ سان آهي سا ڪوبه اها آءُ قبول ڪريان ٿو. ۽ جيڪي سڀني تنهنجي تقديرءَ ناپسنديءَ سان آهي سا مون کي معاف ڪريان. سبحان الله

۱۷ سَأَلَ رسول الله صلعم اُمّته اَنْ يُهَبَ فقال الله تع وَهَبْتُ الثُّلُثَ لك واشتان يوم القيمة. ۱۸ قال الله تع يا محمدؐ ۲ سَلْ تُعْطَ قال الٰهي امتي قال سبعين الفًا سَلْ ما شِئْتَ قال الٰهي امتي قال سبعين الفًا اخر قال سبعين الفًا قال الراوي حُوسِبَ من الحق بسبعائة مرة سل ما شئت فاجاب الٰهي امتي امتي قال الله تع اثلث وما بقي فانّي مغفرتي.

ترجمو:- ۱۷ رسول الله صلي الله عليه وسلم جن پنهنجي امت جو بخشش جو سوال ڪيو هو ۽ الله تعالىٰ فرمايو ته مون تنهنجي صدقي تنهنجي امت جي ٽئين حصي کي رحمت ڏياري بخشيم ۽ باقي به ٻه ڀاڱا قيامت جي ڏينهن بخشيندس.

۱۸ الله تعالىٰ فرمايو اي محمدؐ ڪريم ۱۲ اوهان گهرو اوهان کي عطا ڪيو ويندو ۽ حضورؐ جن فرمايو اي پروردگار منهنجي امت کي (بخشي ڏي) حضورؐ جن اهي الفاظ ستر هزار پيرا چوڻ فرمايا. ۽ ري بارگاهه ۾ ايزدي ۽ مان ارشاد ٿيو ته گهرو جيڪي گهرڻ ٿو. حضورؐ جن فرمايو الٰهي منهنجي امت کي بخشي. اهي الفاظ ري ۾ ستر هزار پيرا چوڻ فرمايائون. راوي چوي ٿو ته حضورؐ جن کي الله تعالىٰ جي دربار مان ست سڀ پيرا اهو خطاب ڪيو ويو ته سَلْ ما شِئْتَ (يعني اوهان کي جو گهرڻ آهي سو گهرو) پوءِ حضور صلي الله عليه وسلم جن جواب ۾ عرض ڪيو ته الٰهي منهنجي امت کي بخشي ڏي فرمايو. الٰهي منهنجي امت کي بخش

الله تعالیٰ فرمایو ته تنهنجي امت جو ٽيون حصو معاف بخشيو ۽ باقي جيڪو رهيو تنهن
جي لاءِ، منهنجي مغفرت موٽ وٺ آهي. ريجي اوهان محبوب غمگين نٿيو بخشش جو ڏيڻ
ته موٽ وٺ آهي آءٌ کين بخشيندس. اها وڏي تسلي آهي جا الله تعالیٰ حضور انور ﷺ
جن کي عنايت فرمائي آهي.

۱۹ خُطِبَ مِلْحَمٌ اِنَّكَ مَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ اِذْ يُلْقُوْنَ اَقْلَامَهُمْ اَيُّهُمْ يَكْفُلُ مَرْيَمَ فَكَفَّلَهَا
زَكَرِيَّا اِذْ كَانَ يَوْمُ الْقِيٰمَةِ يُبْعَثُ اَيْ كُلُّ مَنْ اٰدَمَ وَمَنْ دُوْنَهٗ وَمِنَ الرِّضْوَانِ وَالرَّبَانِيَّةِ
وَمِنَ الْكَعْبَةِ وَغَيْرِهٖ زَوَارِيْ وَارِثٌ وَاَوْلَادِيْ - وَاَهْلِيْ فَيُرْفَعُ قَلَمُ شَفَاعَتِهٖ فَيُقَالُ لَهٗ
وَاشْفَعْ تُشَفَّعْ. ۲۰ سَاَلْتُ اللّٰهَ اَنْ حِسَابَ اُمَّتِيْ يَكُوْنُ بَيْنَ يَدَيْ فَاُجِيْبَ مَا حَمَدَكَ
عَلٰى هٰذَا اِلَّا قَالَ اللّٰهُ حَتّٰى لَا يَفْتَضِحُوْا بَيْنَ الْخَلَائِقِ عَلٰى رُءُوْسِ الْاَشْهَادِ. قَالَ اللّٰهُ تَبَارَكَ
وَتَعَالٰى اُحَاسِبُهُمْ بِحَيْثُ لَآ اَطْلَعُكَ عَلٰى مَعَاصِيْهِمْ وَاَنْتَ نَبِيُّهُمْ وَبِالْمُؤْمِنِيْنَ رَءُوْفٌ
رَحِيْمٌ فَكَيْفَ مِنْ دُوْنِكَ.

ان تطلع على معاصيهم وانت نبيهم

ترجمہ:- ۱۹ حضور ﷺ جن کي خطاب ڏيو ته تحقيق اوهان اهڙا وقت نه هئيم جڏهن الهڙ پنهنجا قلم
رکڻ ۽ ڏاڻي ته الهڙ مان ڪير مريم رضي الله عنها جي سنياڻ ڪندو ۽ پوءِ حضرت زڪريا عليه السلام
مريم رضي الله عنها جي سنياڻيون جڏهن قيامت جوڙ ٿينديون ٿينديون ۽ ته سڀ يعني آدم عليه السلام جا اولاد ۽ الهڙ
کان سوا ۽ جيڪي پڻي آهن سي ۽ رضوان ۽ ربانيين ۽ ڪعبي وغيره جا زيارتي ۽ پناه
ڏيندڙ ۽ پنهنجي اولاد ۽ پنهنجي اولاد کي مطلب ته سڀ پنهنجن واسطيدارن کي
من ولاءِ پيا پڪارينديون ۽ سڏ ڏيندا.

اي محمد ڪريم ﷺ! اوهان هالت ۾ تنهنجي شفاعت جي قلم کي بند ڪيو ويندو ۽ پوءِ توکي
چيو ويندو ته اوهان شفاعت ڪريو پوءِ اوهان شفاعت ڪندؤ.

۲۰ راڻي محبوب ﷺ! اوهان سوال ڪيو ته الهي بيشڪ منهنجي امت جو حساب منهنجي
اڳيان هجي، پوءِ اوهان کي جواب ڏنو ويو ته اوهان کي الهي ڳالهه ڪهڙي شيءِ ڪينو آهي
حضور ﷺ جن فرمايو ته الهي هيءَ ڳالهه آهي منهنجي امت ٻين ماڻهن جي اڳيان ظاهر ظهور

ذیل ۽ خارجن ۾.

الله تعالیٰ ۽ فرمایو تہ (ای محمد ۴!) آءُ اهڙن جو اهڙي طریقي سان حساب وٺندس جو آءٌ
توکي سڀن گناهن کان آگاه ٿي ڪندس جو اوهان اهڙن کان واقف ٿیو حالانڪ
لڪهان تہ اهڙا نبي آهيو ۽ مؤمنن تي رؤف ۽ رحيم آهيو پر پوءِ ٻيا جو ڪهڙو حال هوندو؟
۲۱ قال الله تع یا محمد صلعم انی احب ان اتکلم با متک ولولا ذالک ما انعمت علیهم
الحساب بالقلیل والکثیر ۲۲ یا محمد صلعم انی اشکو الیک من عبادی یعصون
فی الخلوة وانا انظر الی اسرارهم فارحمهم واغفرلهم ۲۳ یا محمد ۴ ان
الامم الماضیة اذا عصوا الله ارسلت علیهم العذاب وان امتک اذا
عصوا الله اذهر بلیاتهم فی الارض بعفوی وکرمی وان الامم السابقة اذا عصوا
مسیخ صورهم ولامتک ابدل سیاتهم حسنات واذا عصوا الامم
المتقدمة امطرنا علیهم الحجارة ولامتک اذا عصونی اصب علیهم الرحمة
مدرارا ۲۴ یا محمد ۴ انی کفلت ارزاقهم وقسمتها علیهم
من الزمان وخلقت الجنة لاجلهم ولا یرغبون فیها وخلقت النار لغیرهم
وهم یتسقون الیها ویخاصمونی ویصالحون غیری وهم لا یستحیون الی غیر ذلک
مما لا یلیق ۲۵ یا محمد ۴! ان امتک اذا وافتنی بطاعة ببضاعة مزجاة فاوفی
لهم مقابل کرمی لا علی قدر طاعتهم وان تابوا تاب الله علیهم وان کان من الاتقیاء
واحص فی الطاعة واستة فی المعصیة فللواحد حکم الستة واحاسبهم بفضلی
لا بعدلی وافتح فی کل عام باب الزمهریر فی الشتاء والنار فی الصیف فیکون
نصیبهم فی الدنیا والاخرة یفنهم ویکون له فی کل سنة ایاما فیها العفو والکرم
وهی الایام الشریفة من العید والحج والعاشورا والجمعة.

ترجمو:- ۲۱ الله تعالیٰ ۽ فرمایو اي محمد ۴! بیشک آءُ هن گاهه کي پسند نٿو ڪريان تہ تنهنجي
امت سان ڪلام ڪريان ۽ اگر اهو نہ هجي ها تہ ما ان اهڙي تڙي يا ڳٽي سان حساب کي پورو

نہ کریان ها. ٢٢ ای محمد کریم ع! بیشک آ ڈ توت پنهنجي پاڻ جي شفاعت کریان
ٿو تہ هو اکیلائي ۽ منهنجي بیفرماني کنا آهن حالانکہ مون سندن رزق جي چڱي طرح
رسندو کیان پو ۽ متن آ ڈ رحم کندو کیان ۽ کین بخشیندو کیان.
٢٣ ای محمد کریم ع! بیشک گن ریل امتن جن هن الله؟ جي بیفرمانیي کئي تہ مون متن
عذاب موکلیو ۽ بیشک تنهنجي امت جن هن الله تعالیٰ؟ جي بیفرمانیي کندي آهي تہ
مون الهنجي گناهن کي زمین تي مغلوب کندو کیان یعني پنهنجي معافي ۽ کرم سان الهن
کي ختم کري چڏیندو کیان ۽ بیشک گن ریل امتن جن هن (الله تعالیٰ؟ جي) بیفرمانیي
کئي تہ سندن شکیبون بہ لایون ویون ۽ تنهنجي امت لا ۽ مون سندن برائین کي نیکین
سان بدلائیندو کیان ۽ جن هن آگین امتن بیفرمانیي کئي تہ مون متن پٹرن جو میڙ
وسایو ۽ تنهنجي امت لا ۽ جن هن بیفرمانیي کندي آهن تہ مون متن گهڻي رحمت کي
پڌیندو کیان.
٢٤ ای محمد کریم ع! بیشک مون سندن (تنهنجي امت جي) رزق جي ضمانت کئي
آهي ۽ هو دري الهن گاهین جو نکر تاکن جن لا ۽ متن ایاڪ و وقت نہ آیو آهي
۽ مون سندن لا ۽ جنت کي خلقیو آهي ۽ هو دري ان ۾ چاهت ۽ محبت نہ تاکن
۽ مون دوزخ کي پین جي لا ۽ خلقیو آهي ۽ هو دري اوڏانهن کوشش پیا
کن ۽ مون سان دشمني پیا کن ۽ مونکانسوا ۽ پین سان مصلحت تاکن ۽
جیکا شي ۽ سندن لا ۽ لائق نہ آهي ان کان حیا ۽ نہ تاکن.
٢٥ ای محمد کریم ع! بیشک تنهنجي امت جن هن مون وٽ فرمانبرداري ۽ سان اینن آهن
جیکا تمام ڏوري موڙي هوندي آهي پو ۽ آ ڈ سندن لا ۽ پنهنجي کرم ۽ مهربانيي ۽
جي انڌ رسان رانگي، پو روکندو کیان سندن اطاعت جي اڻ ڏٺي نہ ۽ جیکڏهن
ڏوبکنا آهن تہ الله تعالیٰ؟ الهن تي پاڇو کندو آهي ۽ جیکڏهن سندن معاملو آ ڈ
وٽن ڏوڪ معاملات کان هوندو آهي یعني هوکم فرمانبرداري ۽ جو هوندو متن

۽ چڪ ڪم بيغرمانيءَ ڪاڌو ٿئي تہ پوءِ هڪ جيلاءِ ۽ ٻ حڪم ڇڏڻ واروي يعني بيغرمانيءَ وارو هوندو آهي ۽ موڻ پيهنجي فضل شاسن نصابڪندو آهيان منهنجي لاءِ تہ ڪابہ ڏوري نہ آهي ۽ مان هرسال ۾ سياري ۾ سردي، جو ۽ گرميءَ ۾ باهہ جو دروازو ڪوليندو آهيان پوءِ سندن لاءِ دنيا ۾ رزق جو حصو هوندو آهي جو آخرت ۾ سندن لاءِ غنا جو ڪارڻ بنو. يعني دنيا ۾ ڪمائي پوءِ ڪجهہ ڪا بچت ۽ ڪجهہ اللہ جي راہ ۾ خرچ ڪن جيڪو آخرت ۾ سندن لاءِ ٿمر رهندو ۽ بقول آنحضرتؐ الدنيا مزرعۃ الآخرۃ دنيا آخرت جي پوک آهي ۽ ان رامتي جي لاءِ هرسال ۾ اهڙا ڏينهن هوندا آهن جن ۾ عفو (معافي) ۽ ڪرم (عنايت) ۽ مهرباني هوندي آهي ۽ برڪتن ۽ ڏينهن عيدن جا ڏينهن، حج، عاشوري ۽ جمعي جا ڏينهن آهن.

۲۹ يَا مُحَمَّدُ ! بَلِّغْ اُمَّتَكَ اَنِ احببتم احسَّ الاحسان فاحسانی اکثر علیکم غیری وان تخشوا غیری فَاَحَقُّ اَن تخشونی وان رَجَوتم احسَّ الاحسان فَاَحَقُّ ان ترجوا کرمی وان استحییتم من احدٍ نَظَرِیٍ[۱] ان تستحیونی وان تنفقوا مالاً فَاَحَقُّ ان یُنفق عندی فانہ باقٍ وان اَحْبَبْتُمْ احسَّ ان یُصَدِّقَ وعدہ فَاَحَقُّ ان تصدقوا بہ فَاِنَّ اللّٰہَ لا یخلف المیعاد ط.

ترجمہ:- اي محمد صلي اللہ عليہ وسلم پنهنجي امت کي هيءَ گالهہ پهچاءِ تہ جيڪڏهن تو ڪان ڪنهن هڪ سان احسان ڪري محبت ڪريو ٿا تہ پوءِ منهنجا احسان تو ڪان ڪيترا ڪيترا آهن ڪنهن ٻئي ڪان گهڻو آهي ۽ جيڪڏهن اوهان موڻ کان ڊڄو ٿا تہ پوءِ ڏيڪ حق هن گالهہ جو آهي تہ اوهان موڻ کان ڊڄو ۽ جيڪڏهن اوهان ڪنهن هڪ امير ڪان ٿا تہ پوءِ ڏيڪ حق هن گالهہ جو آهي تہ اوهان منهنجي مهرباني ۽ ۾ اميد رکو ۽ جيڪڏهن اوهان ڪنهن هڪ کان حيا ڪريو ٿا تہ پوءِ لائق هيءَ گالهہ آهي تہ تو ڏان موڻ کان شرم ۽ حيا ڪريو ۽ جيڪڏهن اوهان مال ۾ خرچ

---

[۱] نصري. پوءِ لائق آهي. القاموس الفريد ص ۱۳۵

تاکريو تہ پوءِ وڏيڪ حق هن ڳالهه جو آهي تہ اهو مال منهنجي نزديڪ ريني منهنجي راهين
خرچ ڪيو وڃي ڇو تہ اهو باقي آهي رکڻ هن برائگان نہ وين ٿو) ۽ جيڪڏهن ڪنهن
هڪ کي هن خيال سان پيار ڪريو تہ هو اڌا منجي وعدي کي سچو ڪري تہ پوءِ
وڏيڪ حق هن ڳالهه جو آهي تہ اڌا موسان سچا ٿيو تہ پوءِ بيشڪ الله تعالىٰ
پنهنجن وعدن کان ڪنڌ هنيا نہ ڦرندو آهي. (سبحان الله وبحمده)

۲۷ يا محمدﷺ! انی اجلّ ان اقول لهم ان يعرفوني وانك اجلّ ان تنعوا لخلقي

۲۸ يا محمدﷺ! سلّم ديني علىٰ امتك وقل لهم انما جعلتكم آخر الامم حتى لاتفضحوا
بين ايدي من ياتي بعدك كما ينكر الامم انبياءهم عند كم المخالفات الالهية.

ترجمه:- ۲۷ اي محمدﷺ ڪريم! بيشڪ مون هي، ڳالهه ڄاڻان ٿو تہ يعني چاهيان ٿو تہ مون
الهن کي چوان نہ هو سچا ٿين جو مان دوپيلڪن ۽ بيشڪ توکان بزرگ ۽ برتر آهين هن
ڳالهه کان جو توکان منهنجي مخلوق کي پيو سڏين يعني توکي تڪليف ڏين گوارا نہ ٿو
ڪريان بهتر ڀڻن آهي نہ مون سڏجهن اهڙي تميز رکان جو هو مونکي ۽ اڌا نکي ڇڏي
طرح سچا ٿين.

۲۸ اي محمدﷺ ڪريم! پنهنجي امت تي مهرباني طرفان سلام چئو ۽ کين چئو تہ بيشڪ
مون توهان کي آخري امت بنايو آهي تہ جيئن اوهان الهن ماڻهن جي اڳيان ذليل خوار نہ
ٿيو جيڪي اوهان کان پوءِ اينا جيئن ڪن ريل امتن جو اوهان وٽ ذڪر ڪيو ويو آهي
جيڪي الهي حڪم جي مخالفت ڪندا هئا.

۲۹ اني سألت الرب تبارك وتع لاهل الاربعين سنةً فقال غفرتُ لهم ثم
لاهل الخمسين فقال غفرتُ لهم فسألتُ لاهل الستين فقال غفرتُ لهم فسألتُ
لاهل السبعين فقال يا محمدﷺ! الحبيب اني استحيي من عبدٍ بلغ سبعين سنةً
ووجد الله سبحانه ثم اُعذّبُه واما انباء الاحقاب يعني من بلغ الثمانين والتسعين
فاقول لهم يوم القيامة قوموا وادخلوا من يشآء الجنة.

٢٩ بيشڪ مون رب ڪريم ڏاڪان ڇاليهن سالن جي عمر وارن لاءِ سوال ڪيو تہ الله تعالىٰ ڏ فرمايو مون انهن کي بخشي ڇڏيو. پوءِ وري مون پنجاهه سالن جي عمر وارن لاءِ عرض ڪيو تہ الله ڏ فرمايو مون انهن کي بہ بخشي ڇڏيو. پوءِ مون سٺ سالن جي عمر وارن لاءِ عرض ڪيو پوءِ چيائين تہ مون انهن کي بہ بخشيو. پوءِ مون ستر سالن وارن لاءِ سوال ڪيو الله رب العزت ڏ فرمايو تہ اي پيارا حبيب محمد ﷺ! بيشڪ مون انهيءَ باهي جو حياءُ ڪريان جيڪو ستر سالن جي عمر کي پهتو ٿي الله سبحانه وتعالىٰ کي بہ حاصل ڪيائين پوءِ آءٌ ڪيئن عذاب ڪريان ٿي اصحاب عليهم السلام جي خبر ۾ يعني جيڪي ماڻهو اسي ٿي ٿا سالن جي عمر کي پهتا تن جي خبر ڏيو. الله تعالىٰ فرمايو تہ، مون قيامت جي ڏينهن انهن کي چوندس تہ الو ٿي جن ماڻهن کي جنت ۾ داخل ڪرڻ چاهيو ڪين داخل ڪريو. رمطلب تہ ڪين بہ بخشيندس سو ٿي وري ڪين شفاعت جو اذن بہ ڏينس تہ جيئن هو پين کي بہ جنت ۾ وٺي وڃن.)

٣٠ قال يا محمد ﷺ! انظر بين يديك وقد متك فنظرت فاذا هو قبضة من التراب فقال اكل من والحبيب اذا خاف الحبيب فلا يفيضها يقاتله في امر من الامور. ٣١ قال سبحانه وتعالىٰ رجليك فاذلت فاذ العرش وفتح الله تو بة عليه. ٣٢ قال يا محمد ﷺ! اطلب العلة لاغفر الك. ٣٣ قال يا رب انما انا بشر لو دعوت على احد فاجعله عليه رحمة فقال كن انت ٣٤ يا محمد ﷺ! لو يستحق احد من امتك فدخل النار احب الى الله من الامم انها منية المستحقة للجنة. ٣٥ قال منى الى كن ٣٦ وحزن من امتك كما بلغتك باذني مرة من البيت الى هذا المقام كذلك امتك يجاوزون الصراط باقل من الفريضة ٣٧ كما صح في الصحيح.

---

٢٥ اصحاب:- اسي سال جو عمر هجو القاموس الفريد ص ١٣٨. ٢٦ دل دلالا - دلالة:- نازونخرو ڪرڻ پن ڏيڪ - ظاهر ڪرڻ. القاموس الفريد ص ٢٠٦. ٢٧ كن - كنة:- حنت جو ڪمرڻ. القاموس الفريد ص ٥٦٥
٢٨ اقل من الفريضة:- ٿورڙي تصور ڪرڻ سان. القاموس الفريد ص ٦٩٨.

٣٠ ترجمو:- الله تعالىٰ فرمايو اي محمد ﷺ! اوهان پنهنجي هٿ ۽ پيرن جي درميان رسائڻ نظر ڪريو. محبوب فرمائين ٿا ته پوءِ مون نظر ڪئي ته اڇتو هڏ مٽ مٽيءَ جي ڏڻ ٻوءِ الله تعالىٰ فرمايو ته اهو سڀ تنهنجي لاءِ آهي ۽ دوست جن هن دوست کان ڇڏائي ڏيکاري ته پوءِ ان سان ڪهڙي مهر رحم ۽ تنگي نه ڪئي ويندي آهي.

٣١ الله سبحانه وتعالىٰ فرمايو (اي محمد ﷺ!) پنهنجن ٻنهي پيرن کي لٽڪايو. ظاهر فرمايو محبوب جن فرمائين ٿا ته پوءِ مون (پيرن کي ظاهر ڪيو ته اڇتو عرش ڏڪڻ لڳو الله تعالىٰ منهن ڦاڙهڪائي (ڏسڻ لڳو ته هو پُرسڪون ٿيو)

٣٢ الله تعالىٰ فرمايو اي محمد ﷺ! منهنجي لاءِ عدت، سبب طلب ڪريو آءُ ذلت کي معاف ڪريان. ٣٣ حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم جن فرمايو ته اي منهنجا پالڻهار بيشڪ آءُ هڪ انسان آهيان جيڪو هن آءُ ڪهن کي ڪنهن هڪ شيءِ جي دعوت ڏيان ٿو پوءِ ڪڏهن ان کي ان ماڻهوءَ تي رحمت بڻاءِ ٿو پوءِ الله تعالىٰ فرمايو (يعني ڪڏهن عدت، عذر، سبب ۽ حجت طلب ڪريو ٿا آءُ ذلت ۽ رسوائيءَ کي درگذر ڪريان)

٣٤ اي محمد ﷺ ڪريم! تنهنجي امت مان ڪو به جيڪو هن جنت جو حقدار نه ٿيندو پر اُهو انهن امتين مان الله ۽ رسول ﷺ جو وڏو محبوب آهي جيڪي جنت لاءِ مستحق آهن.

الغرض گڏ ريل امتين جي جنتي ماڻهن کان به مان الله ۽ رسول تنهنجي امت جا اهي ماڻهو وڏيڪ محبوب آهن جيڪي جنت جا حقدار نه ٿيا ۽ دوزخ ۾ داخل ٿيا. راها الهي شفقت آهي تي سگهي ٿو ته محبوب ڪريم ﷺ جي دوزخي امتين تي ڪو الهي فضل ڪهن بيصورت ۾ نمودار ٿئي. ورنه ته دوزخ جو عذاب بتر آهي معاذ الله!

٣٥ الله تعالىٰ فرمايو ته جيڪي احڪامات مونکان اڳ انبياءَ کي مليا آهن ۽ انهن متعلق اڳ ان جي امت کان ڪم و ٽوپيو ۽ پنهنجي امت کان هر وقت رنجيده ۽ غمگين آهين حالانڪ ان جي تڪليفون بيٺا ڏيون آهن ته جيئن مون جي پنهنجي حڪم شاگهر جي عرضي ۽ پنهنجا ڪٽي هن اعليٰ مقام تائين پهچايو آهي اهڙيءَ طرح تنهنجي امت به پل صراط جي ڊگهي سفر کي ڏوڙي تقصير کان پار ڪندي. جيئن صحيح حديث ۾ صحيح طرح وارد ٿيل آهي.

٣٦ يا رب ان الامم السابقة قد آتيتُ عليهمُ العذابُ فما لامتي عن ذلك العذاب فقال قد نعلتُ ذلك وعوّضتُ عنهم ٣٧ قلتُ يا رب احب ان يكون امتي معصومة عن الذنوب فقال احب ان تكون شفاعتك وحزائن رحمتي عليهم.
٣٨ قال يا محمدُ قد اكرمتُك بجلالتك وعظمتك بالتذكر مني ورفعنا لك ذكرك اشهد ان لا اله الا الله واشهد ان محمدا رسول الله ٢ وصرت خمسين صلوة الى خمس صلوات والاجر على حاله ذلك فضل الله يؤتيه من يشآء ٣٩ انا محمدٌ علم من غير ادراك ولا احاطة ٤٠ قد قضيتُ حوائجك وحزائج امتك ثم دنى فتدلى فكان قاب قوسين او ادنى فاوحى الى عبده ما اوحى

ترجمہ:- ٣٦ حضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم جن عرض کیو تہ اي منهنجا پالٹھا رپیشط گذريل امتن تي عذاب آيو ۽ منهنجي کي اهڙي عذاب کان مستثنیٰ قرار ڏنئي پوءِ الله تعالیٰ ۽ فرمايو بيشڪ مون اڻين پي ڪيو جو کانئن درگذر ڪيم يعني کين معاف ڪيم.

٣٧ مون عرض ڪيو تہ اي منهنجا پالٹھا رمان هن ڳالهه کي پسند نٿو ڪريان تہ منهنجي امت گناهن کان معصوم رهڻ جهڙي پوءِ الله تبارڪ وتعالیٰ ۽ فرمايو تہ مان هن ڳالهه کي پسند نٿو ڪريان تہ تنهنجي شفاعت هجي ۽ منهنجي رحمت جا خزانا تنهن هجن. ٣٨ الله تعالیٰ ۽ فرمايو اي محمد ڪريم ٣ بيشڪ مون اوهانجي تعظيم ڪئي يعني پنهنجي عظمت ۽ بزرگيءَ سان اوهانجي تعظيم ڪيم جو اوهان مونکي ياد ڪري رهيا آهيو ۽ سان تنهنجي لاءِ تنهنجي ذڪر کي بلند ڪيو. مان هن ڳالهه جي شاهدي ڏيان تہ الله ۽ کانسواءِ ٻيءِ کي به عبادت جو مستحق نہ آهي ۽ مان هن ڳالهه جي به شاهدي ڏيان تہ بيشڪ حضرت محمد ﷺ الله ۽ جو رسول آهي. ۽ پنجا ۽ نماز ڪي پنجاهن نماز ۾ تبديل ڪيا ۽ باقي پيو جو ڪجهه عنايت ڪيم سو پنهنجي حال تي باقي آهي اهو الله ۽ جو فضل آهي جنهن کي ڏيئس تنهنکي عطا ڪريان.

۳۹ حضور انور صلی اللہ علیہ وسلم جن اللہ تعالیٰ جو سواءِ ادراک ۽ سواءِ احاطي
جي ديد رکيو ريني بغير ادراک مطلب اڌني سوچ کان سواءِ ولا احاطةٍ يعني
گھيراءُ ۽ حد کان سواءِ اللہ تعالیٰ ۽ کي ڏسڻ فرمايائون.

۴۰ تحقيق مون رالله رب العزت ڏ تنهنجيون ۽ تنهنجي امت جون رسي حاجتون
پوريون ڪرڻ فرمايون. پوءِ ڏيڪهتيو پوءِ وڏيڪ ڏيڪهتيو پوءِ بني کان
جبرئيل يا ان کان به ڏيڪهي فاصلي تي ٿيو پوءِ اللہ تعالیٰ ۽ پنهنجي ذاهي رحضرت
محمد ۳) ڏانهن پيغام موڪليو جو موڪليو ٿس.

مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ الْقَلْبُ مَا رَأَىٰ ۽ ببصرهٖ وقال بندار بن الحسين الفؤاد وعاءُ
القلب فما ارتاب الفؤاد فيما رأى الاصل وهو القلب او ببصرهٖ ا ومن صورة
جبرئيل يا محمد تح لان جبرئيل قد استقام وهو بالافق الاعلى اى ما كذب بصرهٖ
بما حكاه له قلبهٗ فان الامر المقدس يتدرك اولا ثم ينتقل البصر اما قال
فؤاده لما راه لم اعرفك كما في حديث التخييل بقول غيره فانه لو قال ذالك
كان كاذبا صرفه بقلبه كما راه ببصرهٖ. ۲۹

ترجمو: "جيڪي ڏٺائين انکي رسن ۽ يعني حضرت محمد ۳ جن جي دل کوڙو نه سمجهيو."
يعني حضور اڪرم صلی اللہ علیہ وسلم جن جيڪي پنهنجي اکين سان ڏٺو انکي دل کوڙو نڪيو
۽ بندار بن حسين چيو آهي ته "فؤاد" قلب جو ٻيو نالو آهي پوءِ جيڪي به حضور ۳ جن ڏٺو
ان ۾ قلب کي به شڪ نڪيو جو ڏٺائون سو اصل ۽ صحيح ڏٺائون ۽ اهو قلب
ئي آهي. يا حضور ۳ جن پنهنجي اکين مبارڪن سان ڏٺو يا اللہ تي حضرت جبرئيل ع جي
صورت ۾ ڏٺائون جو ته حضرت جبرئيل ع ان وقت آسمان جي بلند ترين ڪنارِي
تي هو پر حضور ۳ جن جي اکي مبارڪ ان ڳاهه جي تڪذيب نڪئي جنهنجي سبب
قلب ڳاهه ڪئي، جو ته قدسي امور ڏسي ٻيئي چاتا ويندا آهن پوءِ ادراک جي نظر

---

۲۹ تفسير مظهري ص ۱۴۲ ج ۱۱ ۾ پڻ اها حقيقت ڏني آهي.

ڏاهن منتقل ٿيندا آهن. يا ته اهاشيءَ آهي جيڪا اکين ڏٺي ۽ دل به اهو ئي چوڻ ٿي
يعني ڏٺا عرفڪ مون تي ڪي نه سيجاتو جيئن غير جي قول مطابق ڪاهي ڪي ٿيرائي نه ٿو ڏيڻ
ڪوٽڙي ٿي پوندو ۽ جهڻ ڪي پنهنجي دل سان تحريف ۽ تحويل ڪيائين جنهنڪري جيئن
اک ڏٺو. ڏيڻ حال دل ۽ اک جي تحقيق ۽ مشاهدي جي پاڻ ۾ موافقت رهي ۽ حضور ﷺ
جن اصل ۽ صحيح ڏٺو ۽ دل انهي تصديق ڪئي انهن کي به شڪ و شبهه نه ڪيائين.
ويدل عليه انه سئل عليه السلام هل رأيت ربك فقال رأيته بفؤادي. وقرء هشام
ما كذب اى صدقه ولم يشكك فيه ثم اختلفوا فى الرؤية فقال بعضهم جعل
بصره فى فؤاده فرآه وهو قول ابن عباس رضى الله قال رآه بفؤاده مرتين. و
عنه ايضا ان الله اصطفى ابراهيم بالخلة وموسى بالمكالمة ومحمدا صلعم بالرؤية
وذهب جماعة الى انه رآه بعينه وهو قول انس والحسن وعكرمه الهم قالوا راى
محمد ربه. عه

ترجمو:- ۽ انهيءَ تي هي گالهه به دلالت ڪري ٿي ته رسول الله صلى الله عليه وسلم جن کان
سوال ڪيو ويو يعني پڇيو ويو ته چا اوهان پنهنجي رب کي ڏٺو؟ پاڻ ﷺ جن فرمايو ته مون پنهنجي
دل سان ڏٺو ۽ هشام پڙهيو آهي ما كذب يعني انجي تصديق ڪيائين ۽ ان ۾ کوبه
شڪ نه ڪيائين. بعض حضرات حضور ﷺ جن جي رؤيت ۾ اختلاف ڪيو آهي کين جو
چوڻ آهي ته حضور ﷺ جن جي اک مبارڪ جي سندن دل ۾ رکيو ويو جهڻ ڪاربّ تعالى
کي ڏٺائين. اهو قول حضرت ابن عباس رضه جو آهي هو فرمائي ٿو ته پاڻ سڳورن ﷺ الله تعالى
کي پنهنجي دل شايه ڏٺو.

۽ حضرت ابن عباس رضه کان هي ۽ به روايت آهي ته بيشڪ الله تعالى ۽ حضرت ابراهيم عه
کي دوستيءَ ڪاڻ برگزيده ڪيو جو ڪين خليل ڪيائين ۽ حضرت موسى عه کي ڪلام ڪاڻ منتخب ڪيائين
۽ حضرت محمد مصطفى صلى الله عليه وسلم جن کي پنهنجي ديدار ڪاڻ نوازيائين. ۽ هڪ
جماعت جو هي خيال آهي ته بيشڪ رسول الله ﷺ جن الله تعالى کي پنهنجي اکين ڏاڻ ڏٺو ۽ هو قول انس ۽ عڪرمه
۽ حسن جو آهي. تحقيق اهن چيو ته حضرت محمد ﷺ جن پنهنجي رب کي ڏٺو.

عه صحيح البخاري، كتاب التفسير، ص ١١٧

وما ردی ان عائشة بانها قالت او تعدت فرائضی من قول الرؤیة فلا یخفی علی

احد و انکل صادق و نکل توجیهٌ بکلمةٍ واحدةٍ حین سُئِلَ النبی صلعم عن الرؤیة

فقال نورٌ انّیٰ اَرَاهُ فی هٰذِهِ الکلمة ثلث احتمالات مما الاعراب الاول نورانیٌّ

اَرَاهُ کما ذهب الیه ابن عباس رض والثانی نورٌ اَنّیٰ اَرَاهُ فشبّت بالتاکین کما

ذهب الیه الجمهور والثالث بالاستفهام کما قالت عائشة رضی اللہ تعالیٰ عنہم

۽ جیکي حضرت بیبي عائشه صدیقه رضیَ اللہُ تعالیٰ عنها فرمایو آهي اهو برحق

آهي یا رویة جي قول ۾ (جیکڏهن) مون پنهنجي فرض انجامي ۾ تجاوز کیو

آهي تہ پوءِ کڏهن به هڪ ٻئي اهڙا گاهه مخفی نہ آهي ۽ هرکو پنهنجي قول

۾ ٻئي سگهي ٿو تہ سچو هجي هرحال هرکڏهن لاءِ هڪ ٻئي کي شاهد

دلیل پیش کریا ٻئي ۽ هوهي آهي تہ "جڏهن نبي اکرم صلی اللہ علیہ وسلم

جن کان رؤیة متعلق پچیو ویو تہ پاڻ فرمایائون" اللہ ۽ نور آهي آءٌ انکي

کیئن ڏسي سگهندس. ۽ هي ڪلمي ۾ اعراب جي اعتبار سان ٽي احتمال

آهن. پهریون تہ هوئنور آهي مون کیس ڏٺو. حضرت ابن عباس رض هي ۽

قول ڏاڍن رجوع کیو آهي پیو تہ هوئنور آهي بیشک مون کیس ڏٺو.

۽ هو قسم احتمال ٽاکید سان آهي ۽ جمهور مفسرین هي ۽ قول ڏاڍن

رجوع کیو آهي. ۽ ٽیون احتمال استفهام سان آهي یعنی اَنّیٰ بمعنی کیف

جي آهي ۽ استفهام انکاري آهي یعني مون رب عزوجل کي نہ ڏٺو ربط

جبرئیل ۽ کي پیر ڏٺو جیئن حضرت بیبي عائشه رض فرمایو آهي.

فائدو: - حضرت بیبي عائشه صدیقه رضیَ اللہُ تعالیٰ عنها جو قول تفسیر مظهري ۽

جي صفحه ١٣٩ ج ١١ پاره ٢٧ سورة نجم ۾ هن طرح واقع آهي. "مسروق جو بیان آهي تہ

مون حضرت بیبي عائشه رض کي عرض کیو تہ اماڻچا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم

جن پنهنجي رب کي ڏٺو هو؟ حضرت بیبي عائشه رض فرمایو تہ تنهنجي اهڙي ڳالهہ

سان تہ رخ فاسبہ) سبحانہ و ربہ کہ ان ایتی ویا. چانو کی اهي تي گهيرت معلوم نہ آهن جيڪي هن جو قائل آهي سو کوڙ ڏاهي. ۱ جيڪو ماڻهو چوي تہ محمد ﷺ جن پنهنجي رب کي ڏٺو هو سو کوڙ ڏاهي ۱ هو چئي ڪري ام المؤمنين رضه جن ۲ آيت لَا تُدْرِكُهُ الْاَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْاَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيْفُ الْخَبِيْرُ تلاوت فرمائي. (پارو ۷ سورة انعام رکوع ۱۳ ۽ هي ۲ آيت به پڙهيا ٻين وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ اَنْ يُّكَلِّمَهُ اللّٰهُ اِلَّا وَحْيًا اَوْ مِنْ وَّرَآئِ حِجَابٍ ط (پارو ۲۵ سورة شوريٰ آيت ۵۱)

ان کان پوءِ فرمايائين تہ ۲ جيڪو ماڻهو ائين چوي تہ رسول الله ﷺ سڀاڻي جي ڄاڻ شيءِ کي ڄاڻي تہ اهو بہ ڪوڙو آهي. پوءِ بيبي صاحبہ رضه جن هيءَ آيت تلاوت فرمائي مَا تَدْرِيْ نَفْسٌ مَّاذَا تَكْسِبُ غَدًا ط ع ۳۱. پوءِ ٻاڻ فرمايائون ۳ ۽ جيڪو ماڻهو ائين چوي تہ رسول الله ﷺ جن وحيءَ جو ڪجهہ حصو لڪايو هو، اهو بہ ڪوڙو آهي. پوءِ ٻاڻ هيءَ آيت تلاوت فرمايائون يٰٓاَيُّهَا الرَّسُوْلُ بَلِّغْ مَآ اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَّبِّكَ ع ۳۲. ها ٻاڻ سگهون ﷺ جن حضرت جبرئيل عليہ السلام کي سڏ ڏيڻ جي صورت ۾ ٻڌو هو. والله اعلم بالصواب.

وفي العرش اَبْهَمَ الله سترَ ذاتك الوحه على جميع فهوم الخلائق من العرش الى الثرى لان بين المحب والمحبوب سرًّا لا يطلع عليه غيرهما واظن انه لو بيّن كلمة من الاسرار ولجمع الاولون والاخرون ما اتوا بجبة من مثل ذلك الوارد الذي ورد من الحق على قلب عبده وتحمل ذلك المصطفى بقوة ربانية ملكوتية.

ترجمہ:- يا الله تعالىٰ تو عرش ۾ اهڙيءَ وحيءَ جي راز کي عرش کان وٺي تحت الثريٰ تائين جيڪا بہ مخلوق رهي تنهن سڀني کان ۽ سڀن سمجهہ ۽ فهم کان مخفي رکيو. جو تہ محبوب ۽ محب جي وچ ۾ هڪ راز آهي جو ان کان سوا ۽ محب ۽

ع ۳۱ پارو ۲۱ سورة لقمٰن آيت نمبر ۳۴ رکوع ۴. ۳۲ پارو ۶ سورة المائدة رکوع ۱۰ آيت نمبر ۶۷.

محبوب جي پيڪوبه واقف نه ٿي سگهي. صاحب تفسير فرمائي ٿو ته آءُ پاڻيان
ٿو جيڪڏهن محبوب جي رازن مان هڪ ڪلمو به بيان ڪيو وڃي ها
ته سڀ اولين آخرين جا ماڻهو گڏ ٿين ها ته اهڙي بار کي کڻي نه سگهن ها
پر سڀ جا سڀ ماڻهو مري وڃن ها اهڙي بار ۽ وزن کان جيڪو حق تعالىٰ
جي طرف کان بندي جي قلب تي وارد ٿيئي ها. پر اهڙي راز جي وزن کي
حضرت محمد مصطفىٰ صلى الله عليه وسلم جن رباني ۽ ملڪوتي قوت سان کڻي
فرمايو.

وفي السلمي قال ايضا ما قرب الحبيب بغاية القرب نالته غاية الهيبة
فاطفه الحق تع بغاية اللطف لانه لا يحمل غاية الهيبة الا غاية اللطف
فان ذلك قوله فاوحى الى عبده ما اوحى ولقد غلب على الكاتب عند كتابة هذه
الاية يوما وليلتين هيبة وما كان مثلها فى ما مضت من عمره فطارت
عليه الغفلة فغاق وكانت المرتبة تكاد تقصده عن المكتوبات.

ترجمو:- ۽ تفسير سلميءَ ۾ مذڪور آهي بزرگ فرمائي ٿو ته جڏهن حضور ۽
حبيب صلى الله عليه وسلم جن الله رب العزت ۽ جي تمام گهڻو قريب ٿيا ته
ڪين تمام گهڻي هيبت محسوس ٿي. پوءِ الله تعالىٰ ڏاڍا سڳورن ۽ جي تمام گهڻي مهربانيءَ
سان مهرباني فرمايو. جو ته گهڻي هيبت، گهڻي مهربانيءَ کي سهڻ ۽ برداشت نه ٿي
ڪري سگهيو.

اهو قول فاوحى الى عبده ما اوحى آهي. ۽ ايئن اهڙيءَ آيت جي پڪ وقت
ڪاتب [۳۳] تي هيبت ۽ خوف غالب ٿيو حالانڪ سندس عمر ۾ اهڙو مثال ڪڏهن
نه گذريو هو. پوءِ ان ڪاتب تي غفلت طاري ٿي وئي ۽ پوءِ وري هوش ۾
آيو. ۽ مٿس ايترو ته خوف طاري ٿيو جو ڏري ڪاغذ سندس هٿ مان ڪري ٿي
وڃي ها.

---

[۳۳] ڪاتب مان مراد احقر جي فهم مطابق ته صاحب تفسير شيخ عيسىٰ جن الله رحم پاڻ آهن
جو هت غائب جي مرئي ۽ بيان ڪندي پنهنجي هڏهن نفسيءَ کان ڪم ورتو آهي ادا الله ٿيو ته سندن مرتبو
هر قدم وڌائي.

وقال سلطان العارفين سيد احمد كبير رض فعرج النبيّ صلعم من العرش فقال وقل الى مقامٍ يُسمّى بلا مكانٍ مع جَسَدٍ و بروحٍ وتكلّم صلعم مع حبيبه بما تكلّم فرأه متجلّى الله بذاته وصفاته محمّدٌ صلعم ورأه بعين الرأس و القلب والروح.

ترجمہ:- سلطان العارفین سید احمد کبیر رح فرمایو آهي تہ حضرت نبي کریم ص جن عرش کان مٿي چڙهیا ۽ پنهنجي جسم ۽ روح سان گڏ اهڙي مقام تي پهتا جنهن کي لامکان سڏن موسم کیو ويندو ۽ حضور ص جن پنهنجي حبيب الله رب العزت جو سڏ اهو ڪيو جيڪو ڪجهه فرمايو ويچي ڳالهائڻ هو پوءِ حضور ص جن الله رب العزت کي ڏٺو پوءِ الله تعالیٰ پنهنجي ذات ۽ صفات سان حضرت محمّد ص جن تي روبرو تجلي ڪئي ۽ حضور صلی الله علیه وسلم جن الله تعالیٰ کي منهنجي اکين ظاهري اکين ۽ قلب ۽ روح سان ڏسڻ فرمايو.

وفي الرحماني ذمرةٍ فاستوىٰ صاحبكم عند استواءٍ نفسه مهاربالافق الروحاني ثم دنىٰ من ربه بالقرب من صفاته فتدلّىٰ اى تعلق بذاته باعتبار القرب الذاتي فكان في هذا القرب قاب قوسين اى مقدار قوسي القرب الوجوب والامكان في دائرة الوجود مع لمحهم خطٌ فاصلٌ بينهما او دنىٰ باسقاط ذلك الخط المتوهم ولكن لم يصر بذلك العابد معبودًا منسوبًا الى الهوية فاوحى الى عبده ما اوحى مما لا يدركه العقل.*

ترجمہ:- تفسیر رحمانیءَ ۾ مذکور آهي ذمرةٍ فاستوىٰ يعني توهان جو ساڻي پنهنجي ذات ۾ موجود هڪڙي وقت روحاني افق ۾ قرب ٻيو پوءِ پنهنجي رب کي سندس صفاتي ويجهڙائي سان ويجهو ٿيو فتدلّىٰ پوءِ وڌيڪ ويجهو ٿيو يعني پنهنجي ذات سان تعلق پڪو يا ٻين ذاتي قرب جي اعتبار سان پوءِ اڌيءَ ويجهڙائي ۽ قاب قوسين هو يعني اڌ ورو ويجهو ٿيو جهڙو ٻن ڪمانن جي ملي وڃڻ جيترو مقدار

---

* هي بزرگ مخدوم ميرسيد جلال الدين مخدوم جهانيان جهان گشت جو والد بزرگوار آهي سهروردي طريقي جو آهي. (رسالو آب کوثر از شيخ فريد)

هي تفسير شيخ علي بن شيخ احمد مهائمي متوفي ۸۳۵ھ جو ٻڌل آهي. مزيد معلومات حوالات ۾ ڏسو. (از نور الانوار ص ۵۱ ۽ تفسير المسمى بتنوير الرحمان وتسهير العنان ص ۳۰۳ ج ۲ سورة البقرة ۾ عبارت موجود آهي. اشاعت ثقافت اسلاميه لاهور)

ڪتب خانه رحيميه ديوبند ضلع سهارنپور جو ڪتب خانه العلامة على الاطلاق الشيخ الكامل الاكمل سيدنا احمد الكبير الرفاعي رضي الله عنه ۽ ڪتب خانه رحيميه ديوبند ضلع سهارنپور جو ڪتب خانه العلامة على الاطلاق الشيخ الكامل الاكمل سيدنا احمد الكبير الرفاعي رضي الله عنه

ء ڏسڻي وجوب ۾ پڻهي جي درميان خط فاصل جي وهم سان گڏ کوبه مڪان نه هو

يعني ايترو ته قريب تيا جو پڻهي جي درميان ڪٽي هڪ ليک جو گمان ڪجي ته ايترو فاصلو هيو سو به نه هو يعني بڪل ملي ويا اَوَادْنٰی هي لفظ ايجاب خط فاصل جي وهم کي ختم ڪري ڇڏي يعني تمام ويجهو ٿيڻ پر اهي ۽ قرب سبب محبوب برحق کان نه قريا بڪ اهڙن خواهشات کان جيڪي عبديت ۾ نقصان ٿين ٿيون تن کان قري ويا. پوءِ الله تعالیٰ؟ پڻهنجي باهي ڏاهن پيغام موڪليو جو موڪليو اٿس. يعني اهو ڪجهه محبوب کي ڏنائين جنهنکي عقل پهچي نه ٿو سگهي.

وقال الشيخ الكبير[36] في تفسير فاتحة الكتاب ولو ارتفعت النسبة الامكانية لا يصح سَيرٌ ولا توجُّدٌ ولا تفنوكان هذا الحال بالنسبة الى المحبوب فقط بل ذالك في حق العارف المشاهد ايضاً.

ء شيخ ڪبير رح فاتحة الڪتاب جي تفسير ۾ فرمايو آهي. "ء جيڪڏهن نسبت امڪاني بڻن ڪٽي وڃي ها، ڪٽي وڃي ها ته سَيرُ ۽ توجهُ صحيح نه ٿئي ها ۽ اهڙان الهي ۽ حال کي صرف محبوب ڏيڻ ڏاهن منسوب نه پائيو بلڪ اهو عارف مُشاهد ڏيڻ ڪرڻ واري جي حق ۾ به پڙ آهي.

فائدو:- صاحب تفسير مظهري ۽ پڻهنجي تفسير جي صفحي ۱۴۱-۱۴۰ ياري ۲۷ جلد يارهين ۾ ڪيو آهي ته "جنهن رؤيت ۾ علماءِ ڪرام جو اختلاف آهي سا قلبي رؤيت نه آهي باقي چشم سر جي رؤيت آهي، چو ته رؤيت قلبي جنهنکي مشاهده به چيو وڃي تو راشياءِ ڪرام ته درڪنار پر بعض اوليا امت کي به حاصل ٿيڻ واڻ آهي. بعض اولياء ته رؤيت چشم جي حصول جي به دعوىٰ ڪئي آهي. مگر اهو اجماع جي خلاف آهي. علماءِ جو اتفاق آهي ته رؤيت چشم سوءِ رسول الله صلى الله عليه وسلم جي ٻئي ڪنهن به امتيءَ کي حاصل ٿي نه ٿي سگهي. (منه منجانب متحقق)

---

[36] تفسير روح البيان، ص ۱۴۲، ج ۱۱ ۽ حاشيه ۾.

اَفَتُمٰرُوْنَهٗ عَلٰی مَا یَرٰی ۝ تجادلونه فی انه رای الله سبحانه او مرّة او ما فی قوهم میف بنا بیت المقدس و اخبرنا عن غیرنا باشام فی الطریق وغیر ذلک معاجادلوه به.

ترجمہ:- "چا پوءِ اوهان ان (محمدؐ) سان انجی ڈنل شین ۾ جهگڑو کریوتا."

تشریح:- چا اوهان ان سان اهڑیءَ گالهه ۾ جهگڑو کریوتا تہ ان الله سبحانه وتعالیٰ جو ڈٹو آهي یا انکي نہ ڈٹو آهي یا سندن قول ۾ تہ "اوهاري ۾ اسان جي لاءِ بیت المقدس آهي" ۽ اسانکي اسانجي غير متعلق خبر ڏي جیئن شام ویا آهن اهي ضرور اوهانکي رستي ۾ ملیا هوندا وغیرہ ان شئ جو احوال ڏیو جنهن ۾ هو سائن جهگڑو کن تا.

فائدو:- جڏهن حضور صلی الله علیه وسلم جن صبح جو معراج جي کیفیت بیان فرمائي تہ اهل مکہ وڌیک تمسخر کرڻ لگا جڏهن تہ قریش جا چند قافلا شام ملک ڏانهن تجارت لاءِ ویل هئا. مکي جي قریش پاڻ سگورن کان سوال کیو تہ اگر اوهان رات بیت المقدس ویا آهیو تہ اسانجا فلاڻا فلاڻا قافلا اوهانکي رستي ۾ ضرور رسن ۾ آیا هوندا اگر اوهان پنهنجي قول ۾ سچا آهیو تہ اهڙي پوري کیفیت بیان کریو تہ هو کٹي ۽ کهڙي حال ۾ هئا ۽ سائن کهڙ معاملو درپیش آیو. پاڻ سگورن کین پوري کیفیت کان آگاہ کیو. جڏهن اهي قافلا واپس آیا تہ ماڻهن کان پچیو تہ فلاڻي رات تو هان کٹي هیا ۽ کهڙ معاملو تو هانجي سائن آیو تہ اهڙن قافلن وارن اهوئي بیان کیو جنهنجي خبر حضور انور صلعم جن کین ڏني هئي جیئن تہ مسند شریف ۾ موجود آهي.[۳۷]

---

[۳۷] تفسیر حقاني جلد پنجون پاره ۱۵ سورة بني اسرائیل صـ۲۵ آیت سبحٰن الذی اسریٰ الخ.

وفی العباسی افتمرونه ای یکذبونه علیه قراءة حمزة والکسائی علی ما یریٰ من المراء وهو المجادلة وقراء الکوفیون غیرهما افتمرونه تغلبون علی المراء.

۳۸ع تفسیر ابن عباس میں افتمرونه جی معنا یکذبونه بیان کیل آهی یعنی هو ان کی کوڑو کئی تا. اهڑی قول فقط قاری حمزه ۽ کسائی ۽ جی قرأت آهی. علی ما یریٰ الخ:- تمارون - مراء کان مشتق آهی جنهنجی معنی آهی جهگڑو کرڻ. ۽ کوفي قارین عاصم کانسواءِ افتمرونه جو مطلب درست آهی نه تو هان جهگڑي کري تي غلبو تا کريو.

ولقد رآه والضمیر باقٍ علی حاله نزلة مرة اخریٰ. راجعا الی الله والی جبرئیل. وعن ابن عباس رض معنی نزلة اخریٰ انه کانت للنبی صلعم فی لیلة المعراج عرجات لیلة بالتخفیف علی الامة من الصلوات خمسین الی خمس فیکون لکل عرجة نزلة فرای ربه عزوجل فی بعضها. وعنه انه رای بعینه وفی السلمی قال بعضهم علی ما یریٰ منا به وقال واسطی افتشکون علی دنو مقامه منا فلا یشک فی دنوه الا من هو محجوب عن علو محله فی لیلة المعراج والاستفهام للانکار ما کان بالمراء وهو انه لما راه وهو علی البساط.

ترجمہ:- ۽ بیشک ان رحضرت محمد صلی الله علیه وسلم جن) انکي (یعنی فرشتي کي سندس اصلی صورت ۾) ٻئي ڀیري ۽ ڏٺو:" ضمیر پهنجي حال تي باقي آهي یعني ضمیر الله ڏانهن یا حضرت جبرئیل ع ڏانهن موٽندڙ آهي.

۽ حضرت ابن عباس رض کان مروي آهي ته نزلة اخریٰ جي معنی آهي ته تحقیق نبي کریم ۲ جن جي لاءِ اهي ۽ (معراج واري) رات ۾ بندبون هیون یعني پاڻ ۾ بار بار منتي بارگاهه الهي ۽ ڏانهن چڙهیا تي. پنهنجي امت تي پنجاه نمازن کان پنجن نمازن

۳۸ع تفسیر ابن عباس ص ۳۳۲

تائید ملهائي ڪرڻ جي خيال سان. پوءِ هڪ عروج وقت نزلة ديدار جو پيرو هوءِ پنهنجي رب عزّ وجلّ کي اکيءَ جهڙن نزلة مرتبا ڏٺائون.
۽ حضرت ابن عباس رضه کان هيءَ روايت آهي نه پاڻ سڳورن صلعم الله تعالىٰ کي پنهنجي اکين سان ڏسڻ فرمايو.
۽ تفسير سلميءَ ۾ مذڪور آهي، بعض چيو آهي علي مايرى تحت نه چاهي منڪرين الهن گالهين ۾ جهگڙو ڪن ناجيڪي اسان پاڻ وٽان آنحضرت صلعم جن کي ماڻيءَ ۾ مرحمت فرمايو نه آهن يا حال ۾ ڪين عنايت ڪيون آهن.
۽ واسطي (جيو آهي نه چاپو ۽ اوهان (اي منڪرين معراج) اسان جي طرفان جيڪو قرب مقام حضور صلي الله عليه وسلم جن کي مليو آهن ۾ شڪ نا ڪريو ۽ حضور صلي الله عليه وسلم جن جي قرب مقام تي نا ڀروسي ٿي اهوئي ملهو شڪ ڪري سگهي ٿو جيڪو معراج واري رات ۾ حضور صلعم جن جي اعلىٰ مقام تي پهچڻ کان محجوب آهي يعني سندس ظاهري بصارت ۽ باطني بصيرت تي پردو آيل آهي. ۽ اَفَتُمٰرُوْنَهٗ ۾ استفهام انڪاري آهي مراد رجهگڙي جي لاءِ نه آهي. اهوهي نه رسول الله صلي الله عليه وسلم جن الله تعالىٰ کي نه ڏٺو نه هو بيشڪ آهي. ۽ استفهام انڪاري هي آهي يعني حضرت محمد صلي الله عليه وسلم جن جنهن شيءِ جي ڏسڻ جي دعوىٰ ڪري رهيا آهن تو مانکي انجو انڪار ۽ جهگڙو نه ڪرڻ گهرجي.
احتمل ان يقال انه كان من الحق احتمالاً بعيداً فما راه عند سدرة المنتهىٰ رفع الاحتمال بان يكون هناك من جنس ما رأس فلم يبق الجدال مجال
مخالفين اهو احتمال پيش ڪن نا ته رؤيت الله تعالىٰ جي طرف کان آهي اهو احتمال بعيد آهي پر نه خدا جي ذات بسيط ۽ ديدار الهي ناممڪن آهي. پوءِ جڏهن حضور صلعم جن الله تعالىٰ کي سدرة المنتهىٰ وٽ ڏٺو نه اهو احتمال ڪيئن

اهڙي ڪري جو اڻي جڏهن ۽ انسان نه هئا، اڳرا هي هجن ها ته اهو جهگڙو باقي رهي ها پر اهي نه هئا نه جهگڙو به قطعاً باقي نه رهيو. مطلب ته حضور ﷺ جن الله تعالىٰ جي پنهنجي اکين سان ڏٺو.

وفي مجمع البحار عن النيسابوري قيل انه صلعم راى ربه بقلبه مرتين والمنزلة اما يتلى بمعنى حركة والانتقال عنى من يجوز ذلك وعنه في قرب الرحمة والافضال واما نبينا صلعم وذلك ان جبرئيل عليه السلام تخلف عنه في مقام قال لو دنوت انملة لاحترقت ثم عاد النبي صلعم اليه.

۽ تفسير مجمع البحار ۾ تفسير نيشاپوري کان روايت نقل ڪئي آهي جيڪو ڏيکاري ٿو ته بيشڪ رسول الله صلي الله عليه وسلم جن الله رب العزت ڏي پنهنجي دل سان ٻه ڀيرا ڏسڻ فرمايو. ۽ منزلة رهڻ يا ته الله تعالىٰ ڏي لاءِ آهي، حرڪت ۽ هلڻ جاءِ کان ٻي جاءِ ڏانهن منتقل ڪرڻ يا ٽپڻ جي معنا سان ٻڌايو آهي ۽ انهيءَ جي نزديڪ آهي جنهن جي خيال ۾ اهو جائز آهي. يا فضيلت ۽ رحمت جي قرب ۾ شمار ڪيو ويو آهي. يا ته منزلة نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن لاءِ آهي اهو هي آهي ته بيشڪ حضرت جبرئيل ع حضور صلي الله عليه وسلم جن کان هڪ جاءِ تي پوئتي رهيو. جيڪڏهن آءُ هڪ باريڪ چلڪو به اڳتي وڌجهو ته ضرور سڙي ويندو ساڙيو ويندو. يعني آءُ الهي نور انيت جو ٿاءُ سهي نه سگهان ها ۽ سڙي وڃان ها. پوءِ نبي اڪرم ﷺ جن ان جاءِ ڏانهن واپس موٽيا. ۳۹

واخرى امة تردد في امور الصلوٰة مرارا فعله كان ينزل الى جبرئيل ع كل مرة.

۽ اخرما (يعني ٻيو پيرو) اها امت آهي جيڪا حضور ﷺ جن کي نماز جي امور متعلق ڪيترائي ڀيرا موڪلائي ٻيئي يعني امت جي آسانيءَ سهولت لاءِ حضور ﷺ جن بار بار بارگاهه ايزدي ۽

---

۳۹ مولانا سعدي رح الهنيءَ ماجرا کي هن بيت ۾ مختصر ڪيو آهي اگر يڪسر موئے برتر پرم۔
فروغ تجلي بسوزد پرم۔

ہ ویا ہے۔ سنن فعل امو ھئو جو یا ہ حضرت جبرئیل ع ثانیں ھر پیري ھي ٿي آیا۔

وفی جامع الاصول عن ابن مسعود رض فی قولہ فکان قاب قوسین او ادنیٰ وفی قولہ ما کذب الفؤاد ما رآی وفی قولہ لقد رآی من آیات ربہ الکبریٰ ہ رآی جبرئیل فی صورتہ کذا عند مسلم ع وقال فیھا کلھا رآی جبرئیل لہ ستمائۃ جناح ع مرد وفی قولہ لقد رآی من آیات ربہ الکبریٰ جبرئیل فی صورتہ کذا عند مسلم وعند البخاری فی قولہ ثم فکان قاب قوسین او ادنیٰ فاوحی الی عبدہ ما اوحی۔ قال رآی جبرئیل لہ ستمائۃ جناح ولم یذکر فی سائر الآیات ھذا ولا ذکر منھا غیر ما ورد نا۔

ع جامع اصول ۾ حضرت ابن مسعود رض کان روایت آھي الله تعالیٰ ۾ جي قول فکان قاب قوسین او ادنیٰ ۾ ۽ قول ما کذب الفؤاد ما رآی ۾ ۽ قول لقد رآی من آیات ربہ الکبریٰ ۾ رسول الله صلی الله علیہ وسلم جن حضرت جبرئیل ع کي سندس اصلي صورت ۾ ڏسڻ فرمایو۔ ۽ اھڙيءطرح آھي مسلم شریف ۾ مطلب تہ مذکور بالا آیات ۾ رھیو ڏسڻ جو فرمان آھي تنھن ۾ حضور جن حضرت جبرئیل ع کي ڏٺو جو ڪیس ڇھ سو پر ڏنیئرانیون۔ بازو ھیون ۽ فیھ قولہ تہ لقد رآی من آیات ربہ الکبریٰ مان مراد حضرت جبرئیل ع کي سندس اصلي صورت ۾ ڏسڻ آھي۔ اھڙيءطرح مسلم شریف ۾ مذکور آھي۔ ۽ حضرت امام بخاري رح في قولہ تہ فکان قاب قوسین او ادنیٰ ایں لحت فرمایو آھي تہ حضرت محمد ﷺ جل حضرت جبرئیل ع کي ڏسڻ فرمایو جو حضرت جبرئیل ع کي ڇھ سو پرھئا ۽ باقي آیت لحت امام بخاري رح ڇوڪ ڇھ ذکر نہ ڪیو آھي ۽ انھن آیت ۾ انھي مذکور آھي جو اسان آڻي وآھي۔

وفی روایۃ الترمذی قال ما کذب الفؤاد ما رآی قال رآی رسول الله صلعم جبرئیل ع ۱۲ فی حلۃ من رفرف قد ملأ ما بین السماء والارض والبخاری و

ع ۱۲ جامع ترمذی ص ۵۱۹ اشاعت فرید بک اسٹال اردو بازار لاھور تہ حدیث مرقوم آھي ۔ ۽ ع ۱۲ مسلم شریف ص ۱۹۶ تي موجود آھي۔ مسعود ۾ فی حلۃ جي جاءِ تي فی الجملہ مکمل آھي۔

ع ۱۲ بخاري ص ۴۷۸ ج ۲ اشاعت نور محمد کارخانہ تجارت ڪتب آرام باغ ڪراچي ۔ ۽ ع ۱۲ مسلم شریف ص ۱۹۶ ج ۱ مترجم از علامہ وحید الزمان اشاعت خالد اھسان پبلشر زرلاھور

الترمذی فی قوله لقد رای من ایات ربه الکبریٰ قال رای رفرفا اخضر سدّ
افق السماء ۔* ما کذب الفؤاد ما رای ولقد راٰه نزلة اخری قال راٰه بفؤاده
مرتین وفی روایة الترمذی قال رای محمدٌ ربّه ۔ ع۴۳

قال عکرمة قلت الیس اللّٰه یقول لا تدرکه الابصار وهو یدرک الابصار
قال ویحک ذاک اذا تجلی بنوره الذی هو نوره وقد رای ربّه مرتین ۔

۽ ترمذي شريف جي روايت ۾ آهي هوڇي ۽ ته ما کذب الفؤاد ما رآی مان مراد
هي ۽ آهي ته رسول اللّٰه ﷺ جن فرمايو محمد ﷺ يعني حضرت جبرئيل ع کي رفرف وڏي ۽ ڏٺو
ڏٺو ۽ ڏسڻ ۾ حضرت جبرئيل ع پنهنجي وڏي قد ۽ پرن سبب آسمان ۽
زمين جي درميان جيڪي شيون آهن تن کي ڍڪي ڇڏيو هئائين ۔

۽ بخاري ۽ ترمذي شريف جي حديث سان فی قوله ته لقد رآی من ایات ربه
الکبریٰ تحت صاحب جامع الاصول فرمائي ته حضور ﷺ جن سائين رفرف کي ڏٺو
جنهن آسمان جي کناري کي بند ڪري ڇڏيو هو ۔ ۽ آيت ما کذب الفؤاد ما
رای ۔ ولقد راٰه نزلة اخری تحت فرمايو اٿس ته رسول اللّٰه صلی اللّٰه علیه وسلم
جن پنهنجي دل سان به ڏسڻ ڏٺو ۔ ۽ ترمذي شريف جي روايت ۾ فرمايو
اٿس ته حضرت محمد ﷺ جن پنهنجي رب کي ڏٺو ۔

۽ حضرت عڪرمه رض، حضرت ابن عباس رض کان رؤيت الٰهي متعلق سوال
ڪيو ته حضرت ابن عباس رض فرمايو ته حضور ﷺ جن پنهنجي رب کي ڏٺو هو ۔ ع۴۴
حضرت عڪرمه رض فرمايو ته مون عرض ڪيو ته ڇا اللّٰه تعالیٰ جو فرمان نه
آهي ته "نه کي اکيون نه ٿيون پروڙين ۽ هو اکين کي سمجهي ٿو ۔ حضرت ابن
عباس رض فرمايو ته اها رؤيت ته ان وقت ٿي هئي جڏهن اللّٰه تعالیٰ ﷻ پنهنجي

ع۴۳ عڪرمه ۾ ابو عبد اللّٰه عڪرمه بربري مولیٰ ابن عباس رض هو ۔ هي ديار مغرب
جي علاقي بربر جو رهاڪو هو ۔ هي تابعي آهي جو حضرت علي رض، حضرت ابوهريره رض ۽ پين صحابه رض
کان به فيض حاصل ڪيو اٿس ۔ ۽ تاريخ تفسير و مفسرين ص ۱۰۶ طبقات ۽ پروفيسر غلام احمد حريري ۔
ع۴۳ واضح جامع ترمذي ۽ شاعت زيد بڪ اسٽال لاهور ص ۵۱۸ ۽ عبارت منجر آهي ۔ * صحيح بخاري
مسوري ۾ "السماء" جو لفظ وڌيڪ آهي ۔

(خاص) قرآن جلد ۱۲ نماز ہے ہو ۔ ۲ بیشک حضرت محمد ۲ جن پہنچی رب کی

۲ پیارا ذکر ہو ۔ ۲۵

وفی اخری لہ قلت لابن عباس رض فی راہ صلی اللہ علیہ وسلم ولہ فی اخری ما کذب الفؤاد ما رای قال راہ بقلبہ قال ولقد راہ نزلۃ اخری قال رای جبرئیل ۱۲ ام اخرجہ مسلم (ص ۲۹۶ ج ۱)

حضرت عکرمہ رض کا ۲ ہی حدیث آہی جنمن حضرت ابن عباس رض فرمایو تہ بیشک حضرت محمد ۲ جن اللہ رب العزت کی ذکر ہو ۔ ۲ حضرت عکرمہ رض کا ۲ ہی حدیث آہی حضرت ابن عباس رض ۲ ہن آیت ما کذب الفؤاد ما رای تحت فرمایو تہ حضور ۲ جن پہنچی رب کی پہنچی دل سان ذکر ۲ آیت ولقد راہ نزلۃ اخری تحت فرمایا ئیں تہ حضور ۲ جن حضرت جبرئیل ۲ کی ذکر ۔ (رواہ مسلم)

قال ابوھریرہ لقی ابن عباس کعبا بعرفۃ فسالہ عن شیء فکبر حتی جاوبتہ الجبال فقال ابن عباس انا بنو ھاشم فقال کعب ان اللہ قسم رؤیتہ وکلامہ بین موسی ومحمد فکلم موسی مرتین ورآہ محمد مرتین ۔ ۲۶

قال مسروق ۲۶ فدخلت علی عائشہ فقلت ھل رای محمد ربہ فقالت لقد تکلمت بشیء وقف لہ شعری قلت روید انما قرات لقد رآہ من آیات ربہ الکبری فقالت این ذھب بک انما ھو جبرئیل فاخبرک ان محمدا رای ربہ او کتمہ شیئا مما امر بہ او یعلم الخمس التی قال اللہ ان اللہ عندہ علم الساعۃ ویتنزل الغیث فقد اعظم الفریۃ ولکنہ رآہ جبرئیل لم یرہ فی صورتہ الا مرتین مرۃ عند سدرۃ المنتھی ومرۃ فی جیاد ۲۷ لہ ستمائۃ جناح قد سد الافق اخرجہ الترمذی انتھی ۔ (حاشیہ زرقانی ص ۱۵۱ ج ۷)

---

۲۶ کذا فی تفسیر مظہری ص ۱۲ جلد ۱۱ سورۃ والنجم یا رد ۲۷ ۔ ۲۶ مسروق بن اجدع بن مالک الھمدانی کنیت ابوعائشہ اتھا ۔ حضرت عمر رض ہی پیری کا وقت تا وہ دریافت کیو تہ چیا ئیں مسروق بن اجدع ۔ حضرت فاروق اعظم رض فرمایو تہ اجدع تہ شیطان کی چونا اکھت ۔ ۱۰ دھان مسروق بن عبد الرحمن بھیو ۔ ۲۷ یعنی ھلفاء ۔ ربیع ۔ ابن بحر ۔ ابن بہجۃ کعب کان علما ۔ ستفادہ عینی ۔ وغیرہ ۔ زاھد ۔ تاریخ تفسیر ومفسرین ۔ ۱۱۵ ۔ ۱۲ ۔ ۱۵۱ ۔ ۱۵ ۔ ۱۵۲ ۔ ۱۵۳ ۔ ۱۵۴ ۔ ۱۵۵ ۔ ۱۵۶ ۔ ۱۵۷ ۔ ۱۵۸ ۔ ۱۵۹ ۔ ۱۶۰ ۔ ۱۶۱ ۔ ۱۶۲ ۔ ۱۶۳ ۔ ۱۶۴ ۔ ۱۶۵ ۔ ۱۶۶ ۔ ۱۶۷ ۔ ۱۶۸ ۔ ۱۶۹ ۔ ۱۷۰ ۔ ۱۷۱ ۔ ۱۷۲ ۔ ۱۷۳ ۔ ۱۷۴ ۔ ۱۷۵ ۔ ۱۷۶ ۔ ۱۷۷ ۔ ۱۷۸ ۔ ۱۷۹ ۔ ۱۸۰ ۔ ۱۸۱ ۔ ۱۸۲ ۔ ۱۸۳ ۔ ۱۸۴ ۔ ۱۸۵ ۔ ۱۸۶ ۔ ۱۸۷ ۔ ۱۸۸ ۔ ۱۸۹ ۔ ۱۹۰ ۔ ۱۹۱ ۔ ۱۹۲ ۔ ۱۹۳ ۔ ۱۹۴ ۔ ۱۹۵ ۔ ۱۹۶ ۔ ۱۹۷ ۔ ۱۹۸ ۔ ۱۹۹ ۔ ۲۰۰ ۔ ۲۰۱ ۔ ۲۰۲ ۔ ۲۰۳ ۔ ۲۰۴ ۔ ۲۰۵ ۔ ۲۰۶ ۔ ۲۰۷ ۔ ۲۰۸ ۔ ۲۰۹ ۔ ۲۱۰ ۔ ۲۱۱ ۔ ۲۱۲ ۔ ۲۱۳ ۔ ۲۱۴ ۔ ۲۱۵ ۔ ۲۱۶ ۔ ۲۱۷ ۔ ۲۱۸ ۔ ۲۱۹ ۔ ۲۲۰ ۔ ۲۲۱ ۔ ۲۲۲ ۔ ۲۲۳ ۔ ۲۲۴ ۔ ۲۲۵ ۔ ۲۲۶ ۔ ۲۲۷ ۔ ۲۲۸ ۔ ۲۲۹ ۔ ۲۳۰ ۔ ۲۳۱ ۔ ۲۳۲ ۔ ۲۳۳ ۔ ۲۳۴ ۔ ۲۳۵ ۔ ۲۳۶ ۔ ۲۳۷ ۔ ۲۳۸ ۔ ۲۳۹ ۔ ۲۴۰ ۔ ۲۴۱ ۔ ۲۴۲ ۔ ۲۴۳ ۔ ۲۴۴ ۔ ۲۴۵ ۔ ۲۴۶ ۔ ۲۴۷ ۔ ۲۴۸ ۔ ۲۴۹ ۔ ۲۵۰ ۔ ۲۵۱ ۔ ۲۵۲ ۔ ۲۵۳ ۔ ۲۵۴ ۔ ۲۵۵ ۔ ۲۵۶ ۔ ۲۵۷ ۔ ۲۵۸ ۔ ۲۵۹ ۔ ۲۶۰ ۔ ۲۶۱ ۔ ۲۶۲ ۔ ۲۶۳ ۔ ۲۶۴ ۔ ۲۶۵ ۔ ۲۶۶ ۔ ۲۶۷ ۔ ۲۶۸ ۔ ۲۶۹ ۔ ۲۷۰ ۔ ۲۷۱ ۔ ۲۷۲ ۔ ۲۷۳ ۔ ۲۷۴ ۔ ۲۷۵ ۔ ۲۷۶ ۔ ۲۷۷ ۔ ۲۷۸ ۔ ۲۷۹ ۔ ۲۸۰ ۔ ۲۸۱ ۔ ۲۸۲ ۔ ۲۸۳ ۔ ۲۸۴ ۔ ۲۸۵ ۔ ۲۸۶ ۔ ۲۸۷ ۔ ۲۸۸ ۔ ۲۸۹ ۔ ۲۹۰ ۔ ۲۹۱ ۔ ۲۹۲ ۔ ۲۹۳ ۔ ۲۹۴ ۔ ۲۹۵ ۔ ۲۹۶ ۔ ۲۹۷ ۔ ۲۹۸ ۔ ۲۹۹ ۔ ۳۰۰ ۔ ۳۰۱ ۔ ۳۰۲ ۔ ۳۰۳ ۔ ۳۰۴ ۔ ۳۰۵ ۔ ۳۰۶ ۔ ۳۰۷ ۔ ۳۰۸ ۔ ۳۰۹ ۔ ۳۱۰ ۔ ۳۱۱ ۔ ۳۱۲ ۔ ۳۱۳ ۔ ۳۱۴ ۔ ۳۱۵ ۔ ۳۱۶ ۔ ۳۱۷ ۔ ۳۱۸ ۔ ۳۱۹ ۔ ۳۲۰ ۔ ۳۲۱ ۔ ۳۲۲ ۔ ۳۲۳ ۔ ۳۲۴ ۔ ۳۲۵ ۔ ۳۲۶ ۔ ۳۲۷ ۔ ۳۲۸ ۔ ۳۲۹ ۔ ۳۳۰ ۔ ۳۳۱ ۔ ۳۳۲ ۔ ۳۳۳ ۔ ۳۳۴ ۔ ۳۳۵ ۔ ۳۳۶ ۔ ۳۳۷ ۔ ۳۳۸ ۔ ۳۳۹ ۔ ۳۴۰ ۔ ۳۴۱ ۔ ۳۴۲ ۔ ۳۴۳ ۔ ۳۴۴ ۔ ۳۴۵ ۔ ۳۴۶ ۔ ۳۴۷ ۔ ۳۴۸ ۔ ۳۴۹ ۔ ۳۵۰ ۔ ۳۵۱ ۔ ۳۵۲ ۔ ۳۵۳ ۔ ۳۵۴ ۔ ۳۵۵ ۔ ۳۵۶ ۔ ۳۵۷ ۔ ۳۵۸ ۔ ۳۵۹ ۔ ۳۶۰ ۔ ۳۶۱ ۔ ۳۶۲ ۔ ۳۶۳ ۔ ۳۶۴ ۔ ۳۶۵ ۔ ۳۶۶ ۔ ۳۶۷ ۔ ۳۶۸ ۔ ۳۶۹ ۔ ۳۷۰ ۔ ۳۷۱ ۔ ۳۷۲ ۔ ۳۷۳ ۔ ۳۷۴ ۔ ۳۷۵ ۔ ۳۷۶ ۔ ۳۷۷ ۔ ۳۷۸ ۔ ۳۷۹ ۔ ۳۸۰ ۔ ۳۸۱ ۔ ۳۸۲ ۔ ۳۸۳ ۔ ۳۸۴ ۔ ۳۸۵ ۔ ۳۸۶ ۔ ۳۸۷ ۔ ۳۸۸ ۔ ۳۸۹ ۔ ۳۹۰ ۔ ۳۹۱ ۔ ۳۹۲ ۔ ۳۹۳ ۔ ۳۹۴ ۔ ۳۹۵ ۔ ۳۹۶ ۔ ۳۹۷ ۔ ۳۹۸ ۔ ۳۹۹ ۔ ۴۰۰ ۔ ۴۰۱ ۔ ۴۰۲ ۔ ۴۰۳ ۔ ۴۰۴ ۔ ۴۰۵ ۔ ۴۰۶ ۔ ۴۰۷ ۔ ۴۰۸ ۔ ۴۰۹ ۔ ۴۱۰ ۔ ۴۱۱ ۔ ۴۱۲ ۔ ۴۱۳ ۔ ۴۱۴ ۔ ۴۱۵ ۔ ۴۱۶ ۔ ۴۱۷ ۔ ۴۱۸ ۔ ۴۱۹ ۔ ۴۲۰ ۔ ۴۲۱ ۔ ۴۲۲ ۔ ۴۲۳ ۔ ۴۲۴ ۔ ۴۲۵ ۔ ۴۲۶ ۔ ۴۲۷ ۔ ۴۲۸ ۔ ۴۲۹ ۔ ۴۳۰ ۔ ۴۳۱ ۔ ۴۳۲ ۔ ۴۳۳ ۔ ۴۳۴ ۔ ۴۳۵ ۔ ۴۳۶ ۔ ۴۳۷ ۔ ۴۳۸ ۔ ۴۳۹ ۔ ۴۴۰ ۔ ۴۴۱ ۔ ۴۴۲ ۔ ۴۴۳ ۔ ۴۴۴ ۔ ۴۴۵ ۔ ۴۴۶ ۔ ۴۴۷ ۔ ۴۴۸ ۔ ۴۴۹ ۔ ۴۵۰ ۔ ۴۵۱ ۔ ۴۵۲ ۔ ۴۵۳ ۔ ۴۵۴ ۔ ۴۵۵ ۔ ۴۵۶ ۔ ۴۵۷ ۔ ۴۵۸ ۔ ۴۵۹ ۔ ۴۶۰ ۔ ۴۶۱ ۔ ۴۶۲ ۔ ۴۶۳ ۔ ۴۶۴ ۔ ۴۶۵ ۔ ۴۶۶ ۔ ۴۶۷ ۔ ۴۶۸ ۔ ۴۶۹ ۔ ۴۷۰ ۔ ۴۷۱ ۔ ۴۷۲ ۔ ۴۷۳ ۔ ۴۷۴ ۔ ۴۷۵ ۔ ۴۷۶ ۔ ۴۷۷ ۔ ۴۷۸ ۔ ۴۷۹ ۔ ۴۸۰ ۔ ۴۸۱ ۔ ۴۸۲ ۔ ۴۸۳ ۔ ۴۸۴ ۔ ۴۸۵ ۔ ۴۸۶ ۔ ۴۸۷ ۔ ۴۸۸ ۔ ۴۸۹ ۔ ۴۹۰ ۔ ۴۹۱ ۔ ۴۹۲ ۔ ۴۹۳ ۔ ۴۹۴ ۔ ۴۹۵ ۔ ۴۹۶ ۔ ۴۹۷ ۔ ۴۹۸ ۔ ۴۹۹ ۔ ۵۰۰ ۔ ۵۰۱ ۔ ۵۰۲ ۔ ۵۰۳ ۔ ۵۰۴ ۔ ۵۰۵ ۔ ۵۰۶ ۔ ۵۰۷ ۔ ۵۰۸ ۔ ۵۰۹ ۔ ۵۱۰ ۔ ۵۱۱ ۔ ۵۱۲ ۔ ۵۱۳ ۔ ۵۱۴ ۔ ۵۱۵ ۔ ۵۱۶ ۔ ۵۱۷ ۔ ۵۱۸ ۔ ۵۱۹ ۔ ۵۲۰ ۔ ۵۲۱ ۔ ۵۲۲ ۔ ۵۲۳ ۔ ۵۲۴ ۔ ۵۲۵ ۔ ۵۲۶ ۔ ۵۲۷ ۔ ۵۲۸ ۔ ۵۲۹ ۔ ۵۳۰ ۔ ۵۳۱ ۔ ۵۳۲ ۔ ۵۳۳ ۔ ۵۳۴ ۔ ۵۳۵ ۔ ۵۳۶ ۔ ۵۳۷ ۔ ۵۳۸ ۔ ۵۳۹ ۔ ۵۴۰ ۔ ۵۴۱ ۔ ۵۴۲ ۔ ۵۴۳ ۔ ۵۴۴ ۔ ۵۴۵ ۔ ۵۴۶ ۔ ۵۴۷ ۔ ۵۴۸ ۔ ۵۴۹ ۔ ۵۵۰ ۔ ۵۵۱ ۔ ۵۵۲ ۔ ۵۵۳ ۔ ۵۵۴ ۔ ۵۵۵ ۔ ۵۵۶ ۔ ۵۵۷ ۔ ۵۵۸ ۔ ۵۵۹ ۔ ۵۶۰ ۔ ۵۶۱ ۔ ۵۶۲ ۔ ۵۶۳ ۔ ۵۶۴ ۔ ۵۶۵ ۔ ۵۶۶ ۔ ۵۶۷ ۔ ۵۶۸ ۔ ۵۶۹ ۔ ۵۷۰ ۔ ۵۷۱ ۔ ۵۷۲ ۔ ۵۷۳ ۔ ۵۷۴ ۔ ۵۷۵ ۔ ۵۷۶ ۔ ۵۷۷ ۔ ۵۷۸ ۔ ۵۷۹ ۔ ۵۸۰ ۔ ۵۸۱ ۔ ۵۸۲ ۔ ۵۸۳ ۔ ۵۸۴ ۔ ۵۸۵ ۔ ۵۸۶ ۔ ۵۸۷ ۔ ۵۸۸ ۔ ۵۸۹ ۔ ۵۹۰ ۔ ۵۹۱ ۔ ۵۹۲ ۔ ۵۹۳ ۔ ۵۹۴ ۔ ۵۹۵ ۔ ۵۹۶ ۔ ۵۹۷ ۔ ۵۹۸ ۔ ۵۹۹ ۔ ۶۰۰ ۔ ۶۰۱ ۔ ۶۰۲ ۔ ۶۰۳ ۔ ۶۰۴ ۔ ۶۰۵ ۔ ۶۰۶ ۔ ۶۰۷ ۔ ۶۰۸ ۔ ۶۰۹ ۔ ۶۱۰ ۔ ۶۱۱ ۔ ۶۱۲ ۔ ۶۱۳ ۔ ۶۱۴ ۔ ۶۱۵ ۔ ۶۱۶ ۔ ۶۱۷ ۔ ۶۱۸ ۔ ۶۱۹ ۔ ۶۲۰ ۔ ۶۲۱ ۔ ۶۲۲ ۔ ۶۲۳ ۔ ۶۲۴ ۔ ۶۲۵ ۔ ۶۲۶ ۔ ۶۲۷ ۔ ۶۲۸ ۔ ۶۲۹ ۔ ۶۳۰ ۔ ۶۳۱ ۔ ۶۳۲ ۔ ۶۳۳ ۔ ۶۳۴ ۔ ۶۳۵ ۔ ۶۳۶ ۔ ۶۳۷ ۔ ۶۳۸ ۔ ۶۳۹ ۔ ۶۴۰ ۔ ۶۴۱ ۔ ۶۴۲ ۔ ۶۴۳ ۔ ۶۴۴ ۔ ۶۴۵ ۔ ۶۴۶ ۔ ۶۴۷ ۔ ۶۴۸ ۔ ۶۴۹ ۔ ۶۵۰ ۔ ۶۵۱ ۔ ۶۵۲ ۔ ۶۵۳ ۔ ۶۵۴ ۔ ۶۵۵ ۔ ۶۵۶ ۔ ۶۵۷ ۔ ۶۵۸ ۔ ۶۵۹ ۔ ۶۶۰ ۔ ۶۶۱ ۔ ۶۶۲ ۔ ۶۶۳ ۔ ۶۶۴ ۔ ۶۶۵ ۔ ۶۶۶ ۔ ۶۶۷ ۔ ۶۶۸ ۔ ۶۶۹ ۔ ۶۷۰ ۔ ۶۷۱ ۔ ۶۷۲ ۔ ۶۷۳ ۔ ۶۷۴ ۔ ۶۷۵ ۔ ۶۷۶ ۔ ۶۷۷ ۔ ۶۷۸ ۔ ۶۷۹ ۔ ۶۸۰ ۔ ۶۸۱ ۔ ۶۸۲ ۔ ۶۸۳ ۔ ۶۸۴ ۔ ۶۸۵ ۔ ۶۸۶ ۔ ۶۸۷ ۔ ۶۸۸ ۔ ۶۸۹ ۔ ۶۹۰ ۔ ۶۹۱ ۔ ۶۹۲ ۔ ۶۹۳ ۔ ۶۹۴ ۔ ۶۹۵ ۔ ۶۹۶ ۔ ۶۹۷ ۔ ۶۹۸ ۔ ۶۹۹ ۔ ۷۰۰ ۔ ۷۰۱ ۔ ۷۰۲ ۔ ۷۰۳ ۔ ۷۰۴ ۔ ۷۰۵ ۔ ۷۰۶ ۔ ۷۰۷ ۔ ۷۰۸ ۔ ۷۰۹ ۔ ۷۱۰ ۔ ۷۱۱ ۔ ۷۱۲ ۔ ۷۱۳ ۔ ۷۱۴ ۔ ۷۱۵ ۔ ۷۱۶ ۔ ۷۱۷ ۔ ۷۱۸ ۔ ۷۱۹ ۔ ۷۲۰ ۔ ۷۲۱ ۔ ۷۲۲ ۔ ۷۲۳ ۔ ۷۲۴ ۔ ۷۲۵ ۔ ۷۲۶ ۔ ۷۲۷ ۔ ۷۲۸ ۔ ۷۲۹ ۔ ۷۳۰ ۔ ۷۳۱ ۔ ۷۳۲ ۔ ۷۳۳ ۔ ۷۳۴ ۔ ۷۳۵ ۔ ۷۳۶ ۔ ۷۳۷ ۔ ۷۳۸ ۔ ۷۳۹ ۔ ۷۴۰ ۔ ۷۴۱ ۔ ۷۴۲ ۔ ۷۴۳ ۔ ۷۴۴ ۔ ۷۴۵ ۔ ۷۴۶ ۔ ۷۴۷ ۔ ۷۴۸ ۔ ۷۴۹ ۔ ۷۵۰ ۔ ۷۵۱ ۔ ۷۵۲ ۔ ۷۵۳ ۔ ۷۵۴ ۔ ۷۵۵ ۔ ۷۵۶ ۔ ۷۵۷ ۔ ۷۵۸ ۔ ۷۵۹ ۔ ۷۶۰ ۔ ۷۶۱ ۔ ۷۶۲ ۔ ۷۶۳ ۔ ۷۶۴ ۔ ۷۶۵ ۔ ۷۶۶ ۔ ۷۶۷ ۔ ۷۶۸ ۔ ۷۶۹ ۔ ۷۷۰ ۔ ۷۷۱ ۔ ۷۷۲ ۔ ۷۷۳ ۔ ۷۷۴ ۔ ۷۷۵ ۔ ۷۷۶ ۔ ۷۷۷ ۔ ۷۷۸ ۔ ۷۷۹ ۔ ۷۸۰ ۔ ۷۸۱ ۔ ۷۸۲ ۔ ۷۸۳ ۔ ۷۸۴ ۔ ۷۸۵ ۔ ۷۸۶ ۔ ۷۸۷ ۔ ۷۸۸ ۔ ۷۸۹ ۔ ۷۹۰ ۔ ۷۹۱ ۔ ۷۹۲ ۔ ۷۹۳ ۔ ۷۹۴ ۔ ۷۹۵ ۔ ۷۹۶ ۔ ۷۹۷ ۔ ۷۹۸ ۔ ۷۹۹ ۔ ۸۰۰ ۔ ۸۰۱ ۔ ۸۰۲ ۔ ۸۰۳ ۔ ۸۰۴ ۔ ۸۰۵ ۔ ۸۰۶ ۔ ۸۰۷ ۔ ۸۰۸ ۔ ۸۰۹ ۔ ۸۱۰ ۔ ۸۱۱ ۔ ۸۱۲ ۔ ۸۱۳ ۔ ۸۱۴ ۔ ۸۱۵ ۔ ۸۱۶ ۔ ۸۱۷ ۔ ۸۱۸ ۔ ۸۱۹ ۔ ۸۲۰ ۔ ۸۲۱ ۔ ۸۲۲ ۔ ۸۲۳ ۔ ۸۲۴ ۔ ۸۲۵ ۔ ۸۲۶ ۔ ۸۲۷ ۔ ۸۲۸ ۔ ۸۲۹ ۔ ۸۳۰ ۔ ۸۳۱ ۔ ۸۳۲ ۔ ۸۳۳ ۔ ۸۳۴ ۔ ۸۳۵ ۔ ۸۳۶ ۔ ۸۳۷ ۔ ۸۳۸ ۔ ۸۳۹ ۔ ۸۴۰ ۔ ۸۴۱ ۔ ۸۴۲ ۔ ۸۴۳ ۔ ۸۴۴ ۔ ۸۴۵ ۔ ۸۴۶ ۔ ۸۴۷ ۔ ۸۴۸ ۔ ۸۴۹ ۔ ۸۵۰ ۔ ۸۵۱ ۔ ۸۵۲ ۔ ۸۵۳ ۔ ۸۵۴ ۔ ۸۵۵ ۔ ۸۵۶ ۔ ۸۵۷ ۔ ۸۵۸ ۔ ۸۵۹ ۔ ۸۶۰ ۔ ۸۶۱ ۔ ۸۶۲ ۔ ۸۶۳ ۔ ۸۶۴ ۔ ۸۶۵ ۔ ۸۶۶ ۔ ۸۶۷ ۔ ۸۶۸ ۔ ۸۶۹ ۔ ۸۷۰ ۔ ۸۷۱ ۔ ۸۷۲ ۔ ۸۷۳ ۔ ۸۷۴ ۔ ۸۷۵ ۔ ۸۷۶ ۔ ۸۷۷ ۔ ۸۷۸ ۔ ۸۷۹ ۔ ۸۸۰ ۔ ۸۸۱ ۔ ۸۸۲ ۔ ۸۸۳ ۔ ۸۸۴ ۔ ۸۸۵ ۔ ۸۸۶ ۔ ۸۸۷ ۔ ۸۸۸ ۔ ۸۸۹ ۔ ۸۹۰ ۔ ۸۹۱ ۔ ۸۹۲ ۔ ۸۹۳ ۔ ۸۹۴ ۔ ۸۹۵ ۔ ۸۹۶ ۔ ۸۹۷ ۔ ۸۹۸ ۔ ۸۹۹ ۔ ۹۰۰ ۔ ۹۰۱ ۔ ۹۰۲ ۔ ۹۰۳ ۔ ۹۰۴ ۔ ۹۰۵ ۔ ۹۰۶ ۔ ۹۰۷ ۔ ۹۰۸ ۔ ۹۰۹ ۔ ۹۱۰ ۔ ۹۱۱ ۔ ۹۱۲ ۔ ۹۱۳ ۔ ۹۱۴ ۔ ۹۱۵ ۔ ۹۱۶ ۔ ۹۱۷ ۔ ۹۱۸ ۔ ۹۱۹ ۔ ۹۲۰ ۔ ۹۲۱ ۔ ۹۲۲ ۔ ۹۲۳ ۔ ۹۲۴ ۔ ۹۲۵ ۔ ۹۲۶ ۔ ۹۲۷ ۔ ۹۲۸ ۔ ۹۲۹ ۔ ۹۳۰ ۔ ۹۳۱ ۔ ۹۳۲ ۔ ۹۳۳ ۔ ۹۳۴ ۔ ۹۳۵ ۔ ۹۳۶ ۔ ۹۳۷ ۔ ۹۳۸ ۔ ۹۳۹ ۔ ۹۴۰ ۔ ۹۴۱ ۔ ۹۴۲ ۔ ۹۴۳ ۔ ۹۴۴ ۔ ۹۴۵ ۔ ۹۴۶ ۔ ۹۴۷ ۔ ۹۴۸ ۔ ۹۴۹ ۔ ۹۵۰ ۔ ۹۵۱ ۔ ۹۵۲ ۔ ۹۵۳ ۔ ۹۵۴ ۔ ۹۵۵ ۔ ۹۵۶ ۔ ۹۵۷ ۔ ۹۵۸ ۔ ۹۵۹ ۔ ۹۶۰ ۔ ۹۶۱ ۔ ۹۶۲ ۔ ۹۶۳ ۔ ۹۶۴ ۔ ۹۶۵ ۔ ۹۶۶ ۔ ۹۶۷ ۔ ۹۶۸ ۔ ۹۶۹ ۔ ۹۷۰ ۔ ۹۷۱ ۔ ۹۷۲ ۔ ۹۷۳ ۔ ۹۷۴ ۔ ۹۷۵ ۔ ۹۷۶ ۔ ۹۷۷ ۔ ۹۷۸ ۔ ۹۷۹ ۔ ۹۸۰ ۔ ۹۸۱ ۔ ۹۸۲ ۔ ۹۸۳ ۔ ۹۸۴ ۔ ۹۸۵ ۔ ۹۸۶ ۔ ۹۸۷ ۔ ۹۸۸ ۔ ۹۸۹ ۔ ۹۹۰ ۔ ۹۹۱ ۔ ۹۹۲ ۔ ۹۹۳ ۔ ۹۹۴ ۔ ۹۹۵ ۔ ۹۹۶ ۔ ۹۹۷ ۔ ۹۹۸ ۔ ۹۹۹ ۔ ۱۰۰۰

شعبی کان روایت آهي حضرت ابن عباس رضؓ عرفات ۾ کعب رضؓ سان ملاقات کئي ۽ ان کان ڪاڳاپو پڇي ان تي حضرت کعب رضؓ ايتري زور سان نعرو تڪبير بلند کيو جو جبل گونجي اٿيا. حضرت ابن عباس رضؓ فرمايو سان بنهه شڪ آهين. حضرت کعب فرمايو الله تعالیٰ ٻڌڻ ڏيئا ۽ ڪلام آنحضرت ۳ ۽ حضرت موسیٰ ۴ جي درميان تقسيم فرمايو آهي. حضرت موسیٰ ۲ ڀيرا الله تو سان ڪلام ڪيو ۽ حضرت محمد ۳ ٻه ڀيرا ديدار الٰهي ۽ ڪان مشرف ٿيا.

حضرت مسروق رضؓ فرمايو آهي ته مون حضرت عائشه رضي الله تعالیٰ عنها جي خدمت ۾ حاضر ٿيس پوءِ مون عرض ڪيو ته ”ماڇا رسول الله صلي الله عليه وسلم جن پنهنجي رب کي ڏٺو هو.“ پوءِ بيبي صاحبه رضؓ فرمايو ته ”تون اهڙي ڳاهه چئي آهي جنهنجي ڪري منهنجا وار بر ڪڙا ٿي ويا آهن. مون جيڪو اڳي ڳاهه کي چڏيو پوءِ مون لقد رآه من آيات ربه الڪبريٰ آيت پڙهي. پوءِ بيبي صاحبه رضؓ فرمايو ته ”سان ته کي ڪير اڳڻ ڏني هلون (يعني ته کي ڇا ٿيو آهي.) بيشڪ اهو حضرت جبرئيل ۴ هو. پوءِ مان ته کي رٽن ڳالهين ڇي، خبر ٿي ڏيان ته رڇيو ماڻهو ڇو ته ٿي بيشڪ حضرت محمد ۳ جن پنهنجي رب کي ڏٺو يا ۲ پاڻ سڳورن ۳ کي جيڪي حڪم ڪيا ويا آهن اهڙا ماڻهو حصو پوشبن ۲ کيو هو يا ۳ حضور ۳ جن اهڙن پنجن شين کي ڇاڻ تا جن جي متعلق الله تعالیٰ ۲ فرمايو آهي ”ان وٽ نٿي آهي قيامت جو علم ۽ مينهن به اهوئي نازل ڪريٿ“ پوءِ بيشڪ ان ڪاهوءَ وڏو فريب ڪيو. ۽ ها پر حضور ۳ جن حضرت جبرئيل ۴ کي ڏٺو پاڻ سڳورن ۳، حضرت جبرئيل ۴ کي به پيرا ڏٺو هڪ سدرة المنتهیٰ وٽ ۽ ٻيو پيرو. جياد رمحلي، ۾ رڇيو غار حرا جي ڀرسان آهي) ان وقت حضرت جبرئيل ۴ کي ڇهه سؤ پرها اُن ۲ سمان جي ڪناري کي بند ڪري ڇڏيو هو. الحديث

حديث کي ترمذي شريف روايت ڪيو آهي. فقط. ۱۲

وفي اكرماني ۱۳ قال النووي الراجح عند اكثر العلماء انه صلعم رآه بعين رأسه لان عائشة رضؓ لم تنف الرؤية بحديث عن رسول الله صلعم ولو كانت معها حديث ذكرته.

۽ ڪرماني ڏي ۾ منڪور آهي امام نووي رح فرمايو ته اڪثر علماءِ وٽ هي ۽ ڳاهه

---

۱۲ علامه ڪرماني جو تعلق آهي اهل نالو "نباب التفسير" الشيخ ڪشف الظنون ص ۴۵۷

۱۳ (واضح) جامع ترمذي ص ۴۸۹ ج ۲ ۾ هي ۽ حديث موجود آهي لفظ جو اضافو الشيخ. جيئن فقالت لقد تكلمت بشئ قف ۱ شاعت فريد بڪ اسٽال اردو بازار لاهور. ۲ آنڊل ص ۱۵۰ تان ۲ جامع ترمذي ص ۵۱۸ ج ۲ ابوهريره جاءَ عن الشعبي" آهي. ۳ علامه بين محمدٍ و موسیٰ. مطلب ته "محمد" جو لفظ ڳچ آهي. ۴ شاعت فريد بڪ اسٽال لاهور

تصحیح واري آهي تہ بیشک رسول الله صلی الله علیه وسلم جن پنهنجي رب کي پنهنجي مٿي واري ڀين سان ڏٺو آهي. ۽ بیشک حضرت بیبي عائشه رضه کهن به حدیث سان روایت جي لفظي تہ ڪئي آهي جیڪا حضرت جن کان مروي هجي ۽ جیڪا هن حضرت بیبي صاحبه رضه وٽ امڙي حدیث هجي ها تہ انکي ذکر ڪري ها.

وفی المعینی ثم اعلم انه قد ورد فی الصحیحین ان عائشة رضه قالت انا اَوَّلُ مَن سَاَلَ رسول الله صلعم عن قوله وَلَقَد رَاٰهُ بالافق المبین ۽ ولقد راٰه نزلة اُخری ۽ فقال اِنَّمَا ذاک جبرئیل لم یرہ فی صورته الا مرتین *.

۽ تفسیر معیني ۾ مذکور آهي پوءِ لکن هن ڪالهہ کي جا ڪا تہ صحیحین ۾ وارتیو آهي تہ بیشک حضرت بیبي عائشه رضه اها انکي فرمایو تہ سڀ کان اول جنهن ماڻهوءَ هن بابت آیت ولقد راٰه بالافق المبین ۽ ۽ ولقد راٰه نزلة اُخری متعلق رسول الله صلعم جن کان سوال کیو پوءِ پاڻ صلعم جن فرمایو تہ بیشک اهو حضرت جبرئیل ع هو ۽ پاڻ سڳورن ص، حضرت جبرئیل ع کي ٻه پیرا ڏٺو.

وفی مُسلِمٍ عن ابی ذر رضه قال سَاَلتُ رسولَ الله صلعم هل رَاَیتَ رَبَّکَ قال نُورٌ انّی اَرَاہُ [۹۰] وفی روایةٍ بغیر مُسلِمٍ رَاَیتُ نُورًا وکان سوال عائشة بعد الاسراء فلا یُمکن اَن یُّقالَ کان نفی الرؤیة قبل الاسراء وما قیل اِنه علیه الصلوٰة والسلام خاطبها علی قدر عقلها فخطاءٌ مردودٌ.

۽ مسلم شریف ۾ حضرت ابو ذر غفاري رضه کان روایت ٿیل آهي. ڇیا ٿئین تہ مون رسول الله صلعم جن کان پڇیو تہ ڇا اوهان پنهنجي رب کي ڏٺو؟ پاڻ جن فرمایو تہ هو نور آهي ماڻ انکي کٿي ڪٿ ڏسي سگهان. ۽ مسلم شریف کان

---

[۹۰] صحیح مسلم شریف ص ۲۹۹ ج ۱ کتاب الایمان. ناشر خالد احسان پبلشرز لاهور

* تفسیر جامع البیان فی تفسیر القرآن لشیخ ابی جعفر محمد بن جریر الطبری ص ۵۱۴ مطبع الفاروق دهلی ۽ هی روایت هن طرح ۽ صحیح مسلم ص ۲۹۶ ج ۱

سواءِ ٻي روايت ۾ آهي ته پاڻ سڳورا صلي الله عليه وسلم فرمائين ٿا ته مون نور ڏٺو ۽ حضرت ٻيبي عائشه رضي الله عنها جو سوال معراج جو ڪانپو ۽ جو آهي پوءِ اسان هن ڳاهه ممڪن نه ٿا سمجهون جو چيو وڃي ته اسراءِ ۽ معراج جو ڪا ٻي رؤيه جي نفي هئي ۽ جيڪي چيو ويو آهي ته بيشڪ حضور صلي الله عليه وسلم حضرت ٻيبي عائشه رضي الله عنها سان سند ۽ عقل جي مطابق خطاب ڪيو پوءِ اها خطا مردود آهي.

قال الشيخ عماد الدين ابن كثير لا يصح في انه رأى ربه ببصره شيء من الصفات عليه السلام دماً. قال البغوي ذهب جماعة الى انه رآه بعينه وهو قول انس والحسن وعكرمة* فعنه نظر انتهى.

حضرت شيخ عماد الدين ابن ڪثير فرمايو آهي هن حقيقت متعلق ته حضور صلي الله عليه وسلم پنهنجي اک سان پنهنجي رب جي ڏٺو صحابن جو ڪهڻ پنهنجي طرفان جون ٿا اهو صحيح نه آهي.

حضرت امام بغوي رحمه الله فرمايو آهي ته هڪ جماعت هن طرف ويئي آهي ته بيشڪ رسول الله صلي الله عليه وسلم جو پنهنجي اک سان الله رب العزت جي ڏٺو ۽ اهو قول حضرت انس ۽ حضرت حسن ۽ حضرت عڪرمه رضي الله عنهم جو آهي، پر انهيءَ ۾ هڪ نظر آهي يعني اختلاف آهي. انتهى.

عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهٰى يعني سدرة المنتهى وٽ.

عن عبد الله ابن شقيق قال قلت لابي ذر لو رأيت رسول الله صلعم لسألته فقال عن اي شيء كنت تسأله قال كنت اسأله هل رأيت ربك قال ابو ذر قد سألته فقال رأيت نورا رواه مسلم، ع۵۲

ولعل وجه تسمية المنتهى انه ينتهي اليها علم الخلائق واعمالهم وما ينزل من فوقها.

ع۵۱ تفسير ابن كثير عربي ص۲۵۱ جلد ۴ اشاعت دار المعرفت للطباعة والنشر بيروت - لبنان.
ع۵۲ صحيح مسلم شريف ص۳۰۰/۱ اشاعت خالد احسان پبليڪيشنز لاهور ۾ هي حديث موجود آهي.
* معالم التنزيل عربي ص۸۵۶ ۾ هي الفاظ مرقوم آهن. المطبع الحميدية والفاظ المنبئي ۱۲۸۳ھ

ترجمہ:- حضرت عبداللہ بن شقیق کان روایت آھي پاڻ راوي چوي ٿو تہ مون حضرت ابوذر غفاري رضؓ کي عرض کيو تہ جيڪڏھن مون رسول اللہ صلي اللہ عليہ وسلم جن کي زيان ھاڻ ائين کانوءِ سوال کيان ھا. حضرت ابوذر غفاري رضؓ فرمايو تہ توڙ کانوءِ کھڙي شيءِ بابت سوال ڪرين ھا؟. چيائين تہ مون کانوءِ اھو سوال ڪريان ھا تہ چاوھاڻ پيغمبر رب کي ڏٺو؟. حضرت ابوذر غفاري رضؓ فرمايو تہ مون حضور جن کان سوال کيو ھو. پوءِ پاڻ ۽ جن فرمايو تہ مون نور ڏٺو. الخ حديث کي مسلم شريف روايت کيو آھي.

۽ سدرہ کي منتھيٰ چوڻ جو سبب ھي آھي تہ بيشڪ الخ تائين مخلوق جو علم ۽ سندن عملن پھچڻ جي ھا آخري حد آھي. يا مٿان کان سدرہ تائين الھي احڪام پھچندا آھن. ۽ ائان کان ملائڪ کٽي ھيٺ ھٿا آھن. گويا ڪ ھي مقام احڪام الھيءَ جي نزول ۽ اعمال خلق جي عروج جي آخري حد آھي.

روي البخاري الخ في السماءِ السابعة وفي روايةٍ عن يمين العرش ايضا ينتھي علم الخلائق لا يعلم احدٌ ما وراءھا وھي شجرة المنتھيٰ كل يفد تعقد من خلال ھجر وورقھا كاذان الفيلة.*

وروي الشيخان الخ في السماءِ السادسة قال القاضي كونھا في السابعة ھو الاصح وصدرہ يقتضي تسميتھا بالمنتھيٰ قال الشيخ محي الدين ويمكن ان يُجمع بينھا فيكون اصلھا في السادسة ومعظمھا في السابعة. فقد عُلم الخ غاية العظم وعنده اما ظرف مكان. اذ ان كان المرئي جبرئيل فلا اشكال وان كان المرئي ھو الله سبحانه فكقوله رأيت الھلال على السطح او ظرف زمان كما يقال عند طلوع الفجر واراد رآه عند الحيرة القصوىٰ اي في وقت يُحار فيه عقول العقلاء ولكنه ما حار عقله.

---

* ھيءَ روايت مظاھر التنزيل ۾ پڻ موجود آھي ص ۸۵۶ ۽ جامع البيان في تفسير القرآن ص ۵۳ ۽ بلاڪ ۾ شيخ اسيد محيي الدين مطبع الفاروقي دھلي.

بخاري شريف روايت ڪئي آهي تہ اهو بير جو وڻ ستين آسمان ۾ آهي. ۽ هڪ روايت ۾ آهي تہ عرش جي سڄي پاسي کان آهي اهڙيءَ طرح جو علم حديقي ۽ بيو ڪوبہ نہ ڄاڻي تہ اهڙيءَ جي پيٽان ڇا آهي. ۽ سدرة اهو بير جو وڻ آهي. سنن سڌرهڪ بير منجر جي مٿن جي هڪ منٽ جيڏو آهي ۽ انجا پن هاٿيءَ جي ڪن وانگر وڏا آهن. [۵۳]

۽ شيخين روايت ڪئي آهي تہ اهو سدرة المنتهىٰ چهين آسمان ۾ آهي. قاضي بيضاوي جيو آهي تہ اُن جو ستين آسمان ۾ هجڻ وڌيڪ صحيح آهي اهو اهڙيءَ ڪري تہ اهڙيءَ جو ناوئي انتهىٰ جي خواهش ڪري ٿو.

شيخ محي الدين [۵۴] فرمايو آهي تہ ممڪن آهي اهڙيءَ ڪي پنهي جي درميان نسبت ڏيو هجي. يا ۽ هيئن ۽ ٻئين وڻ انجي جڙ چهين آسمان ۾ آهي ۽ انجي چوٽي ستين آسمان ۾ آهي.

يا ۽ چاڻ ڏيو آهي تہ بيشڪ اها سدرة نهايت بلنديءَ ۾ واقع آهي ۽ شيخ محي الدين کان هڪ روايت آهي تہ يا جا ۽ جو هڪ پاسو آهي. يا ۽ جيئن ته جبرئيل ۽ جو رستو آهي تہ يا ۽ کان به وڌيڪ ڪاري نہ آهي ۽ جيئن ته الله سبحانہ وتعالىٰ ڪي ڏسڻ جو اختيار آهي تہ يا ۽ هن قول وانگر آهي تہ مون جنب ڪي سطح تي ڏٺو يا وقت جي ڪناري تي يعني آخري وقت ۾ ڏٺو جيئن فجر جي اُپرڙ وقت ڏيو ويندو آهي. (يعني فجر اپري آهي اها وقت جي پاسي ۾ هوندي آهي)

۽ مراد آهي تہ رسول الله صلى الله عليه وسلم جن حضرت جبرئيل ۽ کي ۽ الله سبحانہ وتعالىٰ ڪي صورة القصوىٰ (ڏسڻ وقت ۾) وقت ڏٺو يعني اخري وقت ۾ ڏٺو جو ان ۾ عاقلن جا عقل حيرت ۾ پئجي ويندا آهن پر حضور ۽ جن جي عقل ۾ ڪابہ گهٻائش يا جوش يا حيرت نہ آئي.

---

[۵۳] ڪن ان تفسير مظهري ص ۱۴۶ ج ۱۱. [۵۴] تفسير ابن العربي:- شيخ محي الدين محمد بن علي الطائي الاندلسي المتوفى ۶۲۸ھ ص ۴۳۹ ڪشف الظنون جلد اول ملاحظي. پر هت مراد امام نووي رح آهي

وفی العباسی التی ینتهی الیه کل ملک مقرب و نبی مرسل ویقال ینتهی
الیه علم کل ملک مقرب ونبی مرسلین وعالم راسخ وفی المعالم[٤٤] قال
کعب الساسدرة فی اصل العرش علی رأس ستة العرش والیها ینتهی علم الخلائق
وما خلفها غیب لا یعلمه الا الله. وقال مقاتل هی شجرة تحمل الحلی و
الحلل والثمار من جمیع الالوان ورقتها وضعت لاهل الارض
وهو طوبی التی ذکرها الله فی سورة الرعد.

ع تفسیر عباسی[٤٥] م آهي ته سدرة المنتهیٰ اها جاءِ آهي جو اُن تائین هرهک مقرب فرشتي ءِ
نبي مرسل صدکریئن ان کان اڳتي نه وڌي ءِ جیڪو ڪو آهي ته اُن تائین هرهک
مقرب فرشتي ءِ نبي مرسلین یا عالم راسخ جو علم انتها کریئن ٿا
ع تفسیر معالم التنزیل[٤٦] م اما بغوي رح ذکر کیو آهي ته حضرت کعب رض احبار
چیو ته اها بیر جو وڻ آهي جیڪو عرش جي پاڙ ۾ آهي، اهو الهن فرشتن جي منتهي
آهي جیڪي عرش جي کڻي بیٺا آهن ءِ الهي تائین مخلوق جو علم انتها کریئن ٿو
انجي پٺیان جیڪو غیب آهي انکي الله ڄاڻي ٿو کائنءِ ۾ ڪو به نه ٿو ڄاڻي،
ع مقاتل چیو آهي ته سدرة اها وڻ آهي جیڪو ريشمي ڪپڙي جي ڪيترين ساڻ آراسته آهي رنگين الهن
زمین تي ڪري پوي ٿو زمین جي سڀني رهندڙن جي روشني ڪري ڇڏي اها طوبیٰ آهي جنهنجو الله تعالیٰ
سورة الرعد ۾ ذکر کیو آهي.

عن ابن عباس سدرة المنتهیٰ اسم الجنة وفیها ما یاوی الیها ارواح والشهداء وعن الحسن یاوی الیها
المتقون. اذ یغشی السدرة عن ابن عباس تعلق السدرة المذکورة ما امر عظیم
یغشاها ایاها. وفی العباسی ما یعلو وهو فراش من ذهب ویقال نور وملائکة

---

[٤٤] تفسیر مظهري ءِ ۾ پڻ اهڙو ذکر آهي ته بغوي رح ڪيو آهي ته هلال بن یساف چیو ته مان
مسجد دهیس جو حضرت حضرت ابن عباس رض جن حضرت کعب رض کان سدرة المنتهیٰ متعلق
دریافت کیو جنهن تي حضرت کعب جواب ڏنو جو مٿي تحریر کیو ويو آهي. ص ١١٥ ج ١٥ تفسیر مظهري.

[٤٥] تفسیر ابن عباس ص ٣٣٢ ۾ عبارت مرقوم آهي نقطن ۾ فرق آهي. ايضا بجاءِ ايد جي ۽ وبني مرسل بجاءِ نبي مرسلین ۽

* تفسیر معالم التنزیل ص ١٥٦ ج ٥ طبع المطبعة المیمنیة ١٣٠٣ھ

وقيل ملائكة كما لغربان على كل ورقة مدرك يسبح.

ترجمہ:- "سدرة المنتهىٰ جي قريب جنت الماوىٰ آهي." ان تائين روح ۽ شهيد پناه وٺندا آهن ۽ حضرت حسن کان روايت آهي ته اوستائين متقين پناه وٺندا آهن- قامت گزين هوندا آهن.

ترجمہ:- "جنهن سدرة المنتهىٰ کي ڏکي رهيون هيون رضا الهيءَ کي، جيڪي شيون ڏکي رهيون هيون:" حضرت ابن عباسؓ کان روايت آهي ته هي آيت سدرة منڪوره شان تعلق رکيٽي "ما" ما ن مراد ڏوڏو امر آهي. ۽ تفسير عباسي ۾ منڪور آهي ته جيڪو بدن تي ٽئي اهو سون جو فرش آهي ۽ چيو ويو آهي ته ڏکيندڙ آهو فر آهي يا فرشتا آهن ۽ هيءَ به چيو ويو آهي ته رب العزت جي محبت ۾ سدرة کي، فرشتا کان وڌيڪ پيا شڪي ويل آهن ۽ هر هڪ ٽين تي فرشتو تسبيح ڪري رهيو آهي.

ولعل وجه الابهام لانها تضمنت من الخلائق الى الان على عظمة الله وجلاله مما لا يحيط به الوصف وعن رسول الله صلعم رأيت على كل ورقة من ورقها ملكا قائما يسبح الله. وعنه صلعم يغشاها رفرف من طين خضر وترفرف كل ما يبسط من اعلى الى اسفل.

۽ شايد ابهام جو سبب هن ڪري آهي ته اها سدرة، مخلوق شان تعلق رکيٽي جيڪا الله تعالىٰ جي عظمت ۽ جلال تي دلالت ڪندڙ آهي، انهن شين سان تعلق رکڻي ٿي جنهن سان وصف احاطو نه ٿي ڪري سگهي. ۽ رسول الله صلي الله عليه وسلم جن کان روايت آهي. رباني سگهارا فرمائين ٿا ته) هن سدرة جي ٽئن مان هر هڪ ٽين تي هڪ فرشتي کي بيٺي ذڪر الله تعالىٰ جي پاڪائي بيان ڪري رهيو هو. ۽ حضور صلي الله عليه وسلم جن کان روايت آهي ته سدرة کي رفرف ڏکيو هو جيڪا سائي رنگ جي مٽي جي آهي ۽ رفرف کل اها شيءِ آهي جيڪا اعلىٰ کان اسفل تائين کشادي ٿئي ٿي.

وعن مسعود رض وغیرہ یغشاها فراش وجراد من ذهب والمحققون علی انها انوار الله تعالیٰ تتجلی السدرة کما فی المعالم[۵۷] غشیها انوار رب العزة فاستنارت وکذا فی المعینی[۵۸] کما تتجلی بالجبل ولکن السدرة کانت اقوی من الجبل کما کان محمد رسول الله ﷺ اثبت من موسی علیهما السلام فلم یضطرب السدرة وما ضعف محمد ﷺ وفی هذا ایشیر قوله .

ء حضرت ابن مسعود رض وغیرہ کان روایت آهي ته سدرة کي وڇاڻ پاسون جي مکڻ ڏکيو هو.[۵۹] ء تحقيق هن گالهه جي ڏيڻي آهن ته بيشڪ انکي الله تعالیٰ وڏي نور روشن کيو آهي. جيئن معالم التنزيل ۾ آهي ته انکي الله رب العزت وڏي نور ڏکيو ڪيو ء انکي روشن کيائين ء اهڙيءطرح تفسير معيني ۾ آهي ته جيئن جبل تي حضرت موسیٰ ع جي زيارت جي استعداد تي نه هئي، کانپو الله تعالیٰ وڏي تجلي ڏيکاري ء جبل ذرا ذرا ٿي ويو ء حضرت موسیٰ ع بيهوش ٿي ويو پر سدرہ جبل کان به وڌيڪ مضبوط هئي. ء حضرت محمد ڪريم ﷺ حضرت موسیٰ ع کان وڌيڪ ثابت قدم هئا. پوء نه سدرہ مضطرب ٿي ء نه ئي حضرت محمد ﷺ بيهوش ٿيا. ء اهڙيءَ حقيقت ڏاڍن الله تعالیٰ جو هي قول اشارو ڪري رهيو آهي .

مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغٰى ۽ بصر الیٰ ما رأی من الحق عما رأی من غیرہ یعنی الباطل الا کل شیء ما خلا الله باطل فان کان الغاشی فراش او الجراد من ذهب فمعناه ظاهر ویکون ذلک ابتلاء وامتحانا من الله لرسوله محمد رسول الله بالامور المعتبرة بالغیر والهوان وان کان الغاشی النور من الله تع فالمراد انه لم یلتفت الی غیر المقصود ولم یعتن بالنظر عن ذی النور وقیل ما زاغ بصره بالصحة بخلاف موسیٰ ع[۶۱] وَمَا کَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأٰی وما جاوز بصره الحد العین انما مور برؤیته .

---

۵۹ هنن ڳالهين ابن ڪثير ص ۲۵ پاره ۲۷ ۽ تفسير مظهري ص ۱۱۰ .

۵۷ معالم التنزيل ص ۸۵ ۾ هي الفاظ آهن .

۵۸ تفسير معيني يعني جامع البيان في تفسير القرآن عربي اشاعت مطبع فاروقي دهلي ص ۵ سورة النجم ۾ هي الفاظ آهن

ترجمہ:۔ نظر نہ ھٹي ۽ نہ وڌي:۔ يعني حضور صلي الله عليه وسلم جن جي اک مبارڪ جيڪي حق ڏسڻ ۾ ان کان نہ ھٹي ۽ جيڪي ڪجھ ان کان علاوه (يعني باطل) ڏسڻ ۾ ان ڏانھن وڌي ۽ الله جا مقصود ۽ ھر شيءِ باطل آھي. اھل مقصد نہ الھٰي ديدار آھي. پوءِ جيڪڏھن ڏيکندڙ ڏيکاءُ آھي يا سڏڻ جا معنڊ آھن پوءِ اينجي معنا ظاھر آھي ۽ اھو الله تعالىٰ جي طرفان پيغمبر رسول ۽ حضرت محمد صلي الله عليه وسلم جن کي غيبي معتبر امور ۽ معاينہ سمان آزمائش ھو. ۽ جيڪڏھن ڏيکيندڙ الله تعالىٰ جي طرفان نور آھي تہ پوءِ مراد ھيءَ آھي تہ بيشڪ اُن رسول الله ۽ اھن غير مقصود ڏانھن التفات نہ ڪيو ۽ نہ وري نورسان صاحب نور کان اڌ ۽ رواڙو (ڦيرو) ڪيو. اڌ ۽ جي معنىٰ آھي جو کان وڌيڪ مبالغو ڪري بيان ڪرڻ.

۽ ڪن چيو آھي تہ رسول الله صلي الله عليه وسلم جن جي اک مبارڪ نوراني جمعات سبب حق ۽ مقصود کان نہ ھٹي بخلاف حضرت موسىٰ عليه السلام جي. جو ھو الھٰي نور ڏسي برداشت ڪري نہ سگھيو ۽ بيھوش ٿي ڪري پيو ھو. ۽ رسول الله ۽ جن جي دل جيڪي ڏٺو ان ۾ ڪوڙ نہ ڪيو ۽ نہ ئي سندن اک کان تجاوز ڪيو. اک الله تعالىٰ جي ديدار لاءِ مامور ھئي.

وفي العباسي ما مال البصر يمينًا وشمالًا مما رآى وما تجاوز عما رآى جبريل له ستمائة جناح وفي كلها وصف بيان لديه معلوم وكمال همة وحشمة من غير طيش في الرسالة المكية. وكل واحد من المدركات الباطنية حجاب فحجاب النفس الشهوات والذات وحجاب الملاحظة في الحق وحجاب العقل الوقوف مع المعاني المعقولة وحجاب السر الوقوف مع الغير وحجاب الروح المكاشفة وحجاب الخفي العظمة والكبرياء والحاصل من الالتفات الى ما هنالك الاشياء اقتداء بخاتم النبيين صلعم حيث عرض عليه الخزائن والدفائن في مقام السدرة فلم يلتفت اليها فتح الله تعالى بقوله اذ يغشى السدرة ما يغشى ما زاغ البصر وما طغى.

۽ تفسير عباسي ۾ منڪور آھي تہ حضور صلي الله عليه وسلم جن جي اک مبارڪ جيڪي

عـ۶۰ ھي عبارت تفسير ابن عباس ص ۳۳۲ ۾ موجود آھي پر لفظ ۾ فرق آھي عبارت ملاحظہ فرمايو. ما مال البصر بصر محمد عليه السلام يمينًا و شمالًا بما رآى وما تجاوز عما رآى جبريل له ستمائة جناح. اشاعت المكتبة الفاروقيه ملتان - پاڪستان.

کجھ ڏنل انبي سڀي ۽ کيي طرف لاڙ نہ ڪيو ۽ نہ ئي جيڪا شيءِ ڏٺائون ان کان ذري پير تجاوز ڪيائين. حضرت جبرئيل ع کي ڇھ سو پرھئا ۽ ھر ھڪ پر ۾ حضور صلي الله عليه وسلم جن جا آداب بيان ڪيا ويا ھئا ۽ ڪاوڙ کان سواءِ مڪي رسالت ۾ ڪمال ھمت ۽ حشمت پڌ بيان ڪئي ويئي ھئي. ۽ باطني مشاھدات مان ھر ھڪ لاءِ پردو ڏٺي. پوءِ نفس جو حجاب شھوتن ۽ لذتن آھن ۽ ملاحظي جو حجاب حق ۾ ٻيو ۽ عقل جو حجاب وقوف رھيو ٻي عقلي معنائن شاگرد ۽ حجاب سرِ جو غير سان گڏ بيٺو ٻي. ۽ روح جو حجاب مڪاشفو ٻي ۽ مخفي رازن جو حجاب عظمت ۽ ڪبريائي ٻي ۽ واصل رھجندڙ لاءِ انھن کان التفات ڪرڻ ٻي ھن شيءِ کان حضرت خاتم النبيين صلي الله عليه وسلم جو جي تابعداريءَ جي ڪري. انھي حيثيت سان ھتي خزانا ۽ دفينا زير زمين رکڻ تيل شيون، سدرة المنتھيٰ واري مقام ۾ غور ڪيا ويا ھئا سندن اڳيان پيش ڪيا ويا ھئا پوءِ پاڻ انھن ڏانھن نہ واڌايائون. پوءِ الله تعالىٰ ؟ پنھنجي ھن قول سان سندن تعريف ڪرڻ فرمائي. اذ يغشى السدرة ما يغشى. ٻڌھن سدرة المنتھيٰ کي ڇپيندڙ رھيون جيڪي شيون ڇپيندڙ رھيون ھيون سندن اڳ ڏانھن کان نہ ھٽي ۽ نہ ڏڪي.

فائدو:- ھڪ شاعر ڪيڏو نہ خوب چيو آھي مذڪور بالا آيت تحت.

آہ من العشق وحالاتہ + احرق قلبی بحرارتہ.
ما نظر العین الی غیرکم + اشیمہ باسلہ وایاتہ.

ترجمہ:- آہ عشق ۽ ڪيفيات عشق جي گوناگون طبش- منھنجي دل کي ساڙي چڏيو. الله ؟ ۽ سلام الله جو قسم منھنجي اک نہ ڪڏھن سواءِ ڪنھن ٻي شيءِ کي ڏٺو آھي.[61]

لقد رای من ایات ربہ الکبریٰ ۽ الکبریٰ مفعول الرؤیۃ ای رای کبریٰ ھن ڏيڪ يتمسک من اثبت الرؤیۃ اذ لا اکبر منھا آیۃ وقیل

[61] منجانب متحقق. ماخوذ از تفسير مظهري ص ۱۵۱ ؟ ۱۱ اردو ترجمہ.

ذلك البعض وما جبرئيل على صورته وما سائر عجائب الملكوت أو أعم حتى يتعجبهم وسامع اى كل ما يتوهم من الملكوت والجبروت دون اللاهوت لان الرؤية من الله تعالى ليس فى مرتبة الذات كما مر من كان بغير الصفات والآيات و وصف الآيات بالكبرى واما ما وقع فى التعرف اختلفوا فى انه عليه السلام رآه ربه بعين رأسه ليلة المعراج فقال الجمهور وعظماء السلف انه لم يره هو والاصح من الخلائق كما قال الجنيد والنورى ابو سعيد الخراز وغيرهم.

ترجمہ:۔ ایت تحقیق انَ (حضور ﷺ) پنھنجي پروردگار جي تمام وڏن وڏن عجائبات مان کجھ ڏٺا.»

ڪن چيو آھي تہ لفظ ڪبريٰ رؤيت جو مفعول آھي معنا ٿيندي تہ حضور ﷺ جن الله تعالىٰ جي اھڙن وڏن عجائبات کي ڏٺو. ۽ اھڙيءَ طرح ان ماٺوڻ دليل درست آھي جنھن رسول الله ﷺ جن (۱) رؤيت ثابت ڪئي آھي. جو تہ اھڙيءَ طرح ڪنھن وڏيڪڙي پيءَ کي به نٿو ڏسي. ۽ ڪن چيو آھي تہ اھو بعض کي ڏيکاريو. يا حضرت جبرئيل عليه السلام کي سندس اصلي صورت ۾ ڏسڻ فرمايائون. يا سڀ ملڪوتي عجائبات جو سيرڪرڻ مراد آھي جو رسول الله ﷺ جن معراج جي رات آسمان ورتان ڏيکاريو هو.) يا الله تعالىٰ جو اھڙيءَ طرح معني ڪيو آھي تہ جيئن بہ من ڏاھن سڀني شين ڏاھن متعلق شئي جن بابت وھم ۽ خيال ڪيو وڃي ٿو. يعني ملڪوت ۽ جبروت کان. لاھوت کان ڏاڪ تہ الله تعالىٰ جي رؤيت ذاتي مرتبي ۾ نہ آھي جو جيڪو ماٺو صفات ۽ آيات کان خالي آھي سندس کي حاصل ڪري وڃي.

فائدو:۔ جو تہ ممڪن واجب کي ان وقت ڏسي سگھي تہ جڏھن ڏسڻ وارو انسان ۽ ممڪن جي مرتبہ انس ۽ اُفق اعلىٰ ۾ ھجي ۽ واجب مرتبہ تنزيھ کان ڪجھ ھيٺ درجہ تشبيھ ڏاھن (جيءَ) حجاب صفات يا پردہ ظلال جي آڙ سان کيس ڏسي سگھجي. اھڙيءَ قول مان اھو نہ سمجھڻ گھرجي تہ واجب تعالىٰ جي ذات ۾ ڪا شئي حلول ٿي ٿي،

عه فائدو منجانب متحقق. ماخوذ از تفسير مظهري ص ۱۲۱ ج ۱۱ آيت والقد راٰه نزلة اخرىٰ تحت بيان سبل مان.

اللہ تعالیٰ جا تغیرات کان پاک آھي. بلڪ آئینہ قلب ۾ جن ۾ صفائي پيدا ٿيندي آھي تہ مرتبہ علم ۾ نزول ۽ عروج ٿيندو آھي.

وصف الآيات بالكبرىٰ:- ۽ آيات ڪبريٰ سان موصوف ڪيو ويو آھي ۽ پر تعرف ۾ نہ واقع ٿيڻ ۾ ڪاھ ۾ مفسرين اختلاف ڪيو آھي تہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم جن پنھنجي رب کي ڏٺو؟ يا پنھنجي اکين سان معراج واري رات. پر جمھور مفسرين ۽ محدثين صحابين چيو آھي تہ بيشڪ رسول اللہ ۽ جن اللہ تعالیٰ کي نہ ڏٺو ۽ نہ ئي مخلوق مان ڪنھن کيس ڏٺو آھي. ۽ جنيد ۽ ثوري ۽ ابوسعيد خراز ۽ ابن عطا چيو آھي.

فاعرض فما رواه مسلم عن عبد الله وقد مر عند قوله عند سدرة المنتهى وبما في الكرماني قال النووي الراجح عند اكثر العلماء انه صلعم راى ربه بعين رأسه وان عائشة لم ينف الرؤية بحديث عن رسول الله صلعم ولو كانت معها حديث ذكرته.

۽ جو ڪجھ مسلم شريف ۽ صاحب ڪرمان ۽ ذڪر ڪيو آھي حضرت عبد اللہ رضي اللہ عنہ جي روايت آيت سدرة المنتهىٰ تحت ان کان رڳو ان نہ ڪئي وئي آھي ھو ذڪر ڪندي آيو آھي ۽ امام نووي رح[63] فرمايو آھي تہ اڪثر علماء وٽ ھي ڳالھ ترجيح واري آھي تہ بيشڪ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم جن پنھنجي رب کي پنھنجي مٿي جي اک سان ڏٺو ۽ بيشڪ حضرت بيبي عائشہ صديقہ رضي اللہ تعالیٰ عنھا کان ھن حديث سان رؤيت جي نفي نہ ڪئي آھي، جيڪا رسول اللہ ۽ جن کان مروي ھجي ۽ جيڪڏھن حضرت عائشہ رض جن وٽ ڪا اھڙي حديث ھجي ھا تہ ضرور ذڪر ڪري ھا.

افرءيتم اللات والعزىٰ ومنوة الثالثة الاخرىٰ ۽ اخبروني عن ھذه الالھة التي تعبدونھا من دون الله ھل لھا قدرة وعظمة فتعبدوا ام حجارة فتحرق اللات صنم كانت لثقيف بالطائف اذ قريش على صورة رجل ھا كانيلت السويق بسمن ويحظم الحاج وروى البخاري قال كان اللات رجلا يلت سويق الحاج.*

---

[63] امام نووي رح ۽ سندن نالو يحيىٰ الدين ابي زڪريا يحيىٰ بن شرف النووي آھي جا 676ھ ۾ وفات ڪئي انن حديث ۾ سندن ڪتاب رياض الصالحين پڙھي آھي. (ڪشف الظنون ملا چلپي ص 936 ۽ اول ڀاڱو)

* تيسير الباري ترجمہ و شرح صحيح بخاري ص 676 ڪتاب التفسير سورة والنجم اشاعت مڪتبہ رحمانيہ اردو بازار لاھور

ترجمہ:- "چا پوءِ اوھان لات ۽ عُزیٰ ۽ منات جي حالت ڏي غور ڪيو آھي."
ترجمہ:- "چا پوءِ توھان رسم نڪي خبر ڏيڻ ھت معبودن متعلق جن جي اوھان الله ۽
ڪاسود ۽ عبادت ڪريو ٿا يعني اوھان کين پوڄيو ٿا چا انھن ۾ طاقت ۽ عظمت
آھي جو کين پوڄيو وڃيو يا پٿر آھن پوءِ کين ساڻ ڀيو ڏيندو.
لات:- ھڪ بت آھي جيڪو طائف ۾ بني ثقيف قبيلي جو ھو يا قريش جو ھو
جيڪو مرد جي صورت ۾ ھو. ھو حقيقت ۾ ھڪ انسان ھو انھيءَ ڪاڏي سان جيڪو
سَئُون رکڻ ويڳل گھ سان ملائي حاجين جي تعظيم ۽ خدمت ڪندو ھو.
بخاري شريف روايت آندي آھي تہ لات:- ھڪ مرد ھو جيڪو حاجين جي لاءِ
سَئُون ملائيندو ھو.
وفي لوامع النجوم ھو رجل السويق للحاج فلما مات عبدوہ وَاَتَى السويق
بَلَدَ بالماءِ والتلبن والسمن وھذا من باب الخادم وقد اغتر کثیر من الناس
بالخدمت اَوظنّ انہ عارف شیخ وما ھو بہ کما حقق فی العوارف والنفحات.
۽ لوامع النجوم ۾ مذکور آھي تہ اھو حاجين لاءِ سَئُون ملائيندو ھو پوءِ جڏھن مري
ويو تہ انکي پوڄڻ لڳا. ھو سَئُون کي پاڻي. کير ۽ گھ ۾ پچيندو ھو. ۽ اھو خادم جو
ڪم آھي ۽ کيترن کي ماڻھن خدمت ڪري دوکو کاڌو. يا پاڻ ويو تہ اھو شيخ
عارف آھي ۽ انھيءَ کي ڪابہ خواھش نہ آھي. جيئن عوارف ۽ نفحات ڪتابن ۾ تحقيق
ڪئي ويئي آھي. ع ۴۵ ۴۶
وفی المعینی اشتقوا اسمھا من لفظ اللہ تہ یعنون بہ مؤنثہ تعالی اللہ عن ذالک ** علوا کبیرا. ۽ تفسير معيني ۾ مذکور آھي تہ مشرڪن انھي بت (لات) جو نالو الله تعالیٰ جي لفظ
مان ڪيو آھي. انھيءَ ڪاھو الله جو مؤنث مراد ٿا ڏين. الله تعالیٰ انھن جي باطل سوچ کان تمام اعلیٰ بلند آھي.

ع ۴۵ عوارف المعارف:- ھي ڪتاب تصوف ۾ آھي ۽ حضرت شيخ شھاب الدين سھروردي رحمۃ الله عليہ جو ڪيل آھي سندن وفات ۶۳۲ھ ۾ ٿي. ڪشف الظنون ص ۱۳۹ باب العين.

** تفسير جامع البيان في تفسير القرآن عربي ص ۲۵۱ ج ۳ جو ڪيل حضرت شيخ الشيوخ اسيد معين الدين بن الشيخ صفي الدين رح مطبع فاروقي دھلي. ۽ عبدالعزيز سيفي کان ڪاڏي پوٽو ھو.

ع ۴۶ نفحات الانس:- ھي ڪتاب فارسي ۾ حضرت علامہ نورالدين عبدالرحمٰن بن احمد جامي رح جو ڪيل آھي. سندن وفات ۸۸۱ھ ۾ ٿي. ڪشف الظنون ص ۶۰۱ باب النون.

لوامع النجوم:- قاضي صبيح الدين ناگوري رح جو تصوف ۾ ڪيل آھي ڪتاب ۷۲۴ھ ۾ لکيو ويو سن ۲۱۰-۲۱۱-۲۱۵ ص (از ڪتاب ۲ پ لوامع النجوم اشاعت ثقافت اسلاميہ لاھور)

وَالْعُزّٰی: من العزیز تانیث الاعز صنم علی صورۃ شجرۃ سمرۃ لغطفان کانوا یعبدونھا فبعث الیھا رسول اللہ صلعم خالد بن الولید فقطعھا فخرجت منھا شیطانۃ ناشرۃ الرأس تضرب رأسھا وتدعو بالویل والثبور فیجعل خالد یضربھا بالسیف حتی قتلھا وقال کفرانک یا عزی لا سبحانک فرجع الی النبی صلعم واخبرہ بما فعل فقال تلک العزی ولن تعبد ابدا۔

ع عُزیٰ ماخوذ آھي عزیز کان اھو اَعَزُّ جو مؤنث آھي. عُزیٰ ھڪ بُت آھي جیکو ٻُرَجي وٺ جي شڪل ۾ ھو. اھي بُت کي بني غطفان قبیلي جا ماڻھو پوجيندا ھُئا. پوءِ رسول اللہ صَلَّی اللہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ جن اُن ڏانھن حضرت خالد بن ولید رضؓ کي موڪليو پوءِ حضرت خالد رضؓ انکي ڪَٽي چڏيو تہ ان مان ھڪ ڪاري ڏاڍن ڪنبريل وار متي اُگھاڙو ڏاڍن مٿن پٽيندي ۽ واويلا ۽ شور مچائيندي ھڪ ڊيل شيطان باھر نڪتو پوءِ حضرت خالد رضؓ انکي پنھنجي تلوار سان مارڻ شروع ڪيو تانجو انکي قتل ڪري چڏيائين ۽ چيائين تہ اي عُزیٰ ماڻ تو کي نہ لڏميجان ۽ ماڻ تو کي پاڪ نہ ٿو سمجھان پوءِ حضرت خالد رضؓ حضور صَلَّی اللہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ جن ڏانھن موٽي آيو ۽ جيڪي ڪجھ ڪيائين، اُن کان پاڻ سڳورن ﷺ کي آگاھ ڪيائين پوءِ حضور ﷺ جن فرمايو تہ اھا عُزیٰ ھئي ۽ اھا ھاڻي ھميشہ جيلاءِ ختم ٿي وئي جو ڪنھن ساعبات ڏڪئي ويندي۔ [۶۷]

وَمَنٰوۃَ الثَّالِثَۃَ الْاُخْرٰی: صخرۃ کانت لھذیل وخزاعۃ وھی فعلۃ من منا یمنی اذا قطع فاھما کانا یذبحون عند الفراغین ومنہ منی بین مکۃ وجمع بینۃ یھلون منھا [۶۸] بالحج افرد ھذہ الثلثۃ بالذکر وان کان فی جزیرۃ العرب لات کثیرۃ علیھا بیوت یعظمونھا لتعظیم الکعبۃ لانھا اشھر من غیرھا واعظم عندھم۔

ع منوٰۃ ھڪ پٿر جو بُت آھي جیکو ھُذیل ۽ بنو خزاعہ قبیلن جو ھو ۽ ھو اُنھي ڏينھن کان ھُئا، ۽ اھو منوٰۃ فَعَلَۃٌ جي وزن تي آھي ۽ میم اصلي آھي ۽ اھو اشتقاق

---

[۶۷] ھکذا فی تفسیر مظھری ص ۱۵۶ ج ۱۱ رواہ البیھقی بروایت ابو طفیل (سورۃ النجم)
[۶۸] یھلون:- احرام ٻڌندا ھُئا۔

مَنَاۃ آهي معنيٰ هيئن ٿيندي جڏهن ڪنهن قطع عيائين يعني جڏهن اهي رستي
قربانيءَ ڪرڻ هئا تہ ان بُت جي پرسان وڃي ذبح ڪندا هئا[1] ۽ انهيءَ منوٰة مان
مَنَا ماخوذ آهي جيڪا معنيٰ مينيءَ جي درميان آهي. جو حج لاءِ ايندڙ احرام بڌڻ ڌاران
۽ منوٰة کي جدا ڪرڻ مڪروهہ جو وجہ هي آهي حالانڪ جزيري عرب ۾ ڪيترائي
بُت هئا جن ۾ گهر هيل هئا ۽ مشرڪ انهن جي ڪعبي شريف جي ڪري تعظيم
ڪندا هئا. پر جڏهن تہ اهو منوٰة گهٽ مشهور هو ۽ انهن مشرڪن وٽ تعظيم
۽ تعظيم جي نگاهہ سان ڏٺو ويندو هو، تنهن انهيءَ منفرد ذڪر ڪيو ويو.
والاخریٰ ذُمَّ الكل او للاخبر لمعنى المناصرة في الرتبة[2] وابن كثير مناة وهي مفعلة
من النَّوْءِ كانهم يستمطرون الانواء[3] عند ما تبرق بها وقد علمت ان رتب
الكليات موجودة فيما ذُكر لان الرجل والبنات والجسم جامعة لكل صورة
وفي الهكى اللات والعزى ومناة اصناما من حجارة كانت في جوف الكعبة يعبدونها
وفي العباسي افرأيتم انتفوض[4] يا اهل ملة اللات والعزى ومناة الثالثة
الاخرى يشفعكم وانتظام النظم مما سبق بما امر به رسول الله صلعم قريشا
من آيات ربه الكبرى اصح عند الحرم حاذقي به بعض من المشركين فاستهزءا
به وقال هل لك ان نقول اليوم من امر حديث فقال نعم انه اسرى فقالوا الله صلعم
ان كنت صادقا فقل لنا خبرا عن ما بالشام واخبرنا عن المسجد الحرام
فاشتد عليه في زمان قط فرفع الله المسجد في ناحيته واخبرهم بما استخبروا
عنه.

۽ اُخریٰ تحقير ڪل لاءِ آهي يا آخر لاءِ آهي يعني مرتبي ۾ مؤخر آهي
۽ ابن ڪثير جي قرأت ۾ مناة رمَيءِ همزي سان آيل آهي، انهيءَ صورت ۾ مناة بروزن
مَفْعَلَة ٿيندو ۽ اهو مشق آهي نَوْءٌ کان. گويا ماڻهو راڻپ جي ويجهو

---

[1] هڪڙن انهن مظهري ص ۱۱۶ [2] تفسير ابن ڪثير ج ۴ ص ۲۵۹ اشاعت بيروت - لبنان
[3] تفسير ابن عباس ص ۳۳۲ اشاعت پاڪستان - ملتان.

گڏ ڪي، جنهن جي طلب ڪئي هئا، ۽ ان کان تبرڪ حاصل ڪيا هئا. ۽ سون معلوم ڪيو آهي ته بيشڪ ڪليات جي ترتيب ڏيندڙ انهن شين ۾ موجود جيڪي ذڪر ڪيون ويون آهن، جو ته مرد ۽ بنات ۽ جسم سڀني صورتن لاءِ جامع آهن.

۽ تفسير مڪي ۾ منڪور آهي ته لات ۽ عزيٰ ۽ منوٰة جيڪا زجابت هئا جيڪي ڪعبي جي وچ ۾ رکيل هئا ۽ هو انهن پوڄا ڪندا هئا.

۽ تفسير عباسي ۾ منڪور آهي انهن يتم اڇا پوءِ اوهان اي اهل مڪه يا ڪيوتا ته لات عزيٰ ۽ منوٰة الثالثة الاخريٰ اوهان جي شفاعت ڪندا ۽ انتظام الامر انهن شين مان آهي جو گڏ ڪيو ان شيءِ سان جو حضور ۲ جن کي امر ڪيو ويو رفراي ما آيات ربه الڪبريٰ يعني پوءِ ڏٺائين پنهنجي رب جون وڏيون نشانيون. صحيح هي ۽ گاهه آهي ته بعض مشرڪن حضور ۲ جن سان حرم شريف وٽ ملاقات ڪئي. پوءِ حضور ۲ جن سان مسخري ڪرڻ لڳا ڪي مشرڪن چيو ته راي محمد ۱۲ جيڪي هي اوهان ۱۷ چئو ٿا ان متعلق کو شئن حڪم اوهان وٽ آهي؟ پوءِ حضور ۲ جن فرمايو ته "ها" اهو هي آهي ته مون کي رات جو سير ڪرايو ويو آهي يعني معراج ڪرايو ويو آهي پوءِ انهن مشرڪن حضور ۲ جن کي چيو ته جيڪڏهن اوهان پنهنجي قول ۾ سچا آهيو ته پوءِ اسانکي شام جي متعلق ڪجهه خبر ڏيو ۽ اسانکي مسجد حرام متعلق به خبر ڏيو. پوءِ اها گاهه ان وقت ڪجهه دشوار تي پر الله تعالىٰ مسجد حرام کي حضور ۲ جن جي پاسي رکيو پوءِ پاڻ سڀڪنهن ۲ جن کان جو ڪجهه انهن پڇيو ان متعلق کين خبر ڏنائين.

فيكون ذكر الاصنام بعد. ان کانپوءِ بتن جو ذڪر ٿيئي ٿو.

التحكم عليهم بانه من رأى من هذه الايات الكبريٰ منهن اللات والعزيٰ ومنوٰة الثالثة الاخريٰ هل يستوي الذين يعلمون والذين لا يعلمون وقد مرّ ما في هذه الآية من الخبر فوقه ثم ألقى الشيطان في أمنيته ثم يحكم الله آياته.

الهن ڪي منافقن آهي ۽ ان طرح جهڙن ڏوهن ۽ توهين ۾ شامل ٿي ته انهن مان ڪي لات - عزيٰ ۽ منوات آهن. ۽ جن کي الله علم ڏنو آهي اهي ۽ جيڪي بي علم آهن برابر آهن. ۽ بيشڪ اهڙو منڪر هن کان اڳ رڳو ستين سورة حج رکوع ۸ آيت نمبر ۲ ۾ هن آيتن بابت ڪوڙي چوڪ آهي جيئن ته الله تعالىٰ جو فرمان آهي ته شيطان ان جي پٺاڻ ۾ ڪافرن جي دلين ۾ شڪ وڌو پوءِ الله تعالىٰ پنهنجي آيتن جي رڏيڪ مضبوط ڪري ٿو.

أَفَرَءَيْتُمُ اللَّٰتَ وَالْعُزَّىٰ وَمَنَوٰةَ الثَّالِثَةَ الْأُخْرَىٰ أَلَكُمُ الذَّكَرُ وَلَهُ الْأُنثَىٰ

قال الله تعالىٰ هم حين يقولون ان الملئكة بنات الله وهن الاصنام جعلناهن بناته وهيكل الملائكة المفعول الثاني لقوله افرءيتم كن اقبل تلك انا قسمة ضيزىٰ. بالهمزة ابن كثير من نهاره اذ ظلمة تقول اي جائرة حيث جعلتم له ما يستنكفون منه لكم على صورة التهكم والتقريع والفرض وقيل قسمة غير جائرة غير معتدلة ويقال جائر عند اللات والعزىٰ ومنات لا عند الله

ترجمو:- چا اوهان پنهنجي لاءِ پسند ٿا ڪريو (اي اهل مڪه پنهنجي جانين لاءِ) پٽ ڪي ۽ ان لاءِ يعني الله تعالىٰ جي لاءِ اولاد مان نياڻيون (پسند ٿا ڪريو) الله تعالىٰ کين فرمايو جڏهن هو چون پيا ته بيشڪ ملائڪ الله تعالىٰ جون نياڻيون آهن ۽ هي بت يعني انهن جون جناڻيون (نياڻيون) عورتون الله تعالىٰ جون نياڻيون آهن يا (اهي بت) ملائڪ جي صورت ۾ آهن.

لغوي اعتبار سان اهو قول (الكم الذكر وله الانثى) قوله تعالىٰ افرأيتم جو مفعول ثاني آهي. اهڙي طرح جيئن ويو آهي. "اها ڳوٺي بي ڏنگي تفسير آهي" ضيزىٰ کي هنري سان آڻيو ويو آهي. يعني جنهن ابن ڪثير ضيزىٰ کي ضاره مان مشتق ڪيو آهي. معني شيخي ان ۾ ظلم ڪيائين يعني ظلم ڪرو آهي اي جائرة انهيءَ حيثيت سان آهي جو توهان ان لاءِ اها شيءِ ڪريو ٿا. جو توهان ان کان خود بيزار ڪريو ٿا، اها صورت

جائز کرڻ، تقدير ۽ فرضيءَ ۾ نالائقي کڻڻ آهي يعني مذاق کڻڻ آهي (يعني اها مذاق آهي جو جنهن شيءَ کان پاڻ عارتا کن اهائي شي معبود برحق لاءِ منسوب تا کن) ۽ بعض جهيو آهي ته فسمة جي معنيٰ آهي تيڑي، نا انصافي. يا جهيو ويو آهي ته لات ۽ عزيٰ ۽ مناجات لاءِ ته اهو چوڻ جائز آهي الله تعالىٰ ڏي. جي لاءِ اهو چوڻ جائز نه آهي.

إِنْ هِيَ إِلَّا أَسْمَاءٌ "من ابن عباس رض اصنام سَمَّيْتُمُوهَا بالات و العزىٰ و المناة او بالات الاتية عَلَيْهَا وما تحسبون فيها من الهاً شيئاً بلا لوهيه بل سَمَّيْتُمْ بها مسميات تستحق الالوهية. أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ هواكم الهة ويقال منعتموها انتم وَآبَاؤُكُمْ انسلكم مَا أَنْزَلَ اللَّهُ بِهَا فيها او بجاد تكم لها وتسميتكم الهة مِنْ سُلْطَانٍ ۾ يدل على شيءٍ من الاشياء ۽ بالنفع والضر فضلاً عن ان يدل على الالوهية.

ترجمه:- هي رڳو معبود صرف نالا آهن جن کي لڌهان ۽ لوڙهائي، ابن ڏاڏن مقرر کيو آهي، الله تعالىٰ ڏي ته انهن جي معبود هجڻ جو کوبه دليل نه نازل کيو آهي!

حضرت ابن عباس رض کان روايت آهي ته بُتَ آهن جن کي الهن لات ۽ عزيٰ ۽ مناة جي نالن سان مقرر کيو آهي. يا "لات" هن کري سڏيو تا ته هو سفارش آهين. ۽ لڌهان انهيءَ مان شيءَ کي گمان کريو تا جيڪا معبود برحق هجڻ لاءِ حجت آهي. حالانڪ ائين نه آهي بلڪ وهان انهن فرضي نالائن آهن جو اوهان سمجهو تا ته اهي معبود هجڻ جا مستحق آهن.

انتم و اباؤكم الخ:- يعني هي بُتَ صرف نالا آهن جنکي لڌهان ۽ لوڙهائي، ابن ڏاڏن، پنهنجي خواهش سان الهن کي معبود ٺهريو آهي. ۽ کين جهيو آهي ته لڌهان ۽ لوڙهائي پيئرن پنهنجي جا ٻين جي لاءِ الهن کي بنڪيو آهي.

ما انزل الله بها من سلطان:- باقي الله تعالىٰ ڏي ته الهن جي معبود هجڻ جو کوبه دليل نه موڪليو آهي جو لفظي ۽ لغتان ڪنهن شيءِ تي دلالت ڪن ۽ معبود برحق هجڻ تي به دلالت ڪن جو اوهان الهڻي عبارت کريو ۽ الهنجا فرضي نالا مقرر کيو.